

A magyar szótáirodalom.

(Negyedik közlemény.)

5. VERANCSICS FAUSTUS «Dictionarium». Ez a szótár 1595-ben jelent meg; címe: «Dictionarium quinque nobilissimarum Europæ linguarum, Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmatiæ et Vngaricæ. Cum privilegiis. Venetiis, Apud Nicolaum Morettum. 1595.»*) Három okból tárgyaljuk az olasz hatás alatt keletkezett művek csoportjában: a) A mű Olaszországban, Velenczében jelent meg; b) A mű szerzője VERANCSICS FAUSTUS sebenicói születésű dalmata (+ 1617), a ki iskoláit Pozsonyon kívül olasz egyetemen, Padovában végezte; c) A szótár dalmát-horvát és magyar nyelvi szavainak írásában olasz helyesírási hatások vannak (vö. *x* jegy = *m. zs*).

A mű tartalma a következő: CARRILLIUS ALFONSUSHOZ intézett ajánló levél, a melyből két dolgot emelek ki: Az egyik az, hogy VERANCSICS művét az erdélyi fejedelemnek (BÁTHORY ISTVÁNNAK?) akarta ajánlani, azonban e szándékával felhagyott, mert nem tartotta illőnek, hogy oly nemes lelkű férfiúnak, mint az erdélyi fejedelem, ily csekélységet ajánljon fel. A másik, hogy ez ajánló levélben azt mondja a szerző, hogy a művet sok évvel ezelőtt (értsd: 1595 előtt) rövid idő alatt készítette.***) VERANCSICS e vallomásából is kivehető, hogy műve megalkotásánál semmiféle magyar nyelvű CALEPINUST sem használhatott, mert a mikor ő a maga szótárkáját készítette,

---

*) Megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 263. szám alatt.

***) «En libellum, quem ante multos annos, non multis diebus collegeram, vt tuæ plurimorumque amicorum voluntati satisfacerem, tandem in lucem edidi.»

akkor CALEPINUS talán nem is volt még magyarul értelmezve. Ezt azért szükséges itt is hangsúlyoznunk, mert SZAMOSI JÁNOS azt állítja (Erdélyi Múzeum, I. 30), hogy «VERANCSICS... az anyagra nézve CALEPINUS után indul.» (L. alább.)

Az ajánló levél után következik egy előszó, a mely az olvasónak szól. Megtudjuk ez előszóból, hogy VERANCSICSNAK az volt a terve, hogy csakis egy dalmát-horvát és magyar nyelvi szótárt készít (bizonyára latin + horv. + magy.); az olaszból és a németből felesleges ilyent készíteni, mert e nyelvek eléggé ki vannak művelve. Azonban később mégis arra határozta el magát, hogy az olasz és a német nyelvet is beiktatja művébe, a mit annál inkább megtehetett, mert nem kellett a máséból kölcsönöznie, mivel ezeket a nyelveket is szóban és írásban teljesen bírta.*) A német szavakra vonatkozólag megjegyzi, hogy ezek a délen és keleten lakó németek szavai; ezek a németek «pro littera *A*, sæpius *O*, præ *E*, *A* proferunt; ita pro *V*, consonante *F*; pro duplici *VV*, *B*; pro *B*, *P*; *Sch* pro sola littera *S*, sed gravi sibilo prolata». Ezek alapján könnyű megmondani, hogy VERANCSICS OSZTRÁK-BAJOR NYELVJÁRÁSRA CÉLOZ (itt van *a* helyett *o*, umlautozott *ä* helyett *a*, *w* helyett *b*, *b* helyett *p* ejtés). Legtöbbet beszél azonban a szerző a «slauonica lingua»-ról, melyen általában a szláv nyelvcsaládot érti. Nála az értelmezések dalmát-horvát nyelven vannak, s ezt a nyelvet azért választotta, «quod inter reliquos purissimum sit, quemadmodum inter Italica Hetruscum». Az a szláv nyelv, a melyen a latin szavak értelmezve vannak, a régi horvát nyelv, a melyet ma *csa*-nyelvjárásnak nevezünk, s a melyet Sebenicóban, a Quarnero szigetein, Isztriában beszél a szlávtság. Ez volt VERANCSICS ANYANYELVE, s innen a nagy dicséret, hogy ez a legtisztább a szláv nyelvek közt.

Részletesen beszámol arról is, mikép írta a dalmát-horvát, s egyúttal a magyar szavakat. Helyesírástörténeti szempontból itt közlöm, a mit erre vonatkozólag a szerző mond:

---

*) «Slavonicam tantùm atque Vngaricam linguam, hoc meo libello comprehendere institueram, reliquæ enim satis hactenus vulgatæ et ex-cultæ sunt, ideo acta agere, si eas adiungerem uidebar. Verùm cum plurimis me rem gratam facturum existimarem: eas quoque addidi, tantò facilius, quod non ex alieno penario mihi depromendæ erant.»

«In Dalmatica lingua littera *C*. uarijs modis . . . effertur. Nunc enim acuto, nunc graui, nunc obtuso sono id facere oportet. Nos aliam rationem...faciliorem non habuimus, quàm ut alias eius significationis litteras, eidem adiungeremus, quæ tamen haud diuiso sed coniuncto sono pronuncientur, idque in hunc modum *Cz*, *Cs*, *Ch*, quarto modo eodemque alijs usitato *K*, exprimitur. Littera *X*, pro *S*, utimur, quando spiritum attrahendo eam efferre uolumus, ut in dictione Latina *Miserere*, nos enim eam sic scriberemus: *Mixerere*. — Lingua Vngarica diuersum ab omnibus cæteris diphthongum habet, quem nos sic: *Eü* notauimus, is non dupplici sed vno, qui tamen de utraque littera participet, sono efferi debet. Apud eos *Ch*, idem ualet quod apud Dalmatas *Cs*. — In utraque lingua ad differentiam uocalium, *I* consonantem sic: *Y*, *y*, notauimus: *u* uerò sic *v*. *S* acutum *ß*, uel sic */z*, graue sic: *ſſ* posuimus. Vocales longas, ut cognoscantur, plerumque duplicauimus; compositas dictiones, ad perspicuitatem, hac virgula — distinximus».

Az itt közölt helyesírási elvek csakugyan alkalmazva is vannak a horvát és a magyar szavak írásában; így az *x* több magyar szóban a *zs* hangot jelöli, pl. *dexa*, *moxar*, *xixik*, *xomancz*, *xufa* stb. *) A magánhangzók hosszúsága a legtöbbször kettőzéssel van jelölve, pl. *haay*, *taagh*, *pohar-ßeek*, *meëh*, *üiz*, *siip*, *pook*, *chyook*, *luud*, *huur* stb. Igen gyakran vannak kettőztetve a mássalhangzók is, pl. *palotta*, *ekke*, *teuwe*, *feüvveny*, *appatur*, *ooll*, *bannas*, *el-keüldenni*, *meg-oldanni* stb. A mássalhangzók kettőzésében olasz hatást látok.

Az olvasóhoz írt előszó után ARCONATUS JEROMOSnak (+ 1599, jún. 18), II. Rudolf udvari titkárának költeménye következik. Ebből a költeményből tudjuk meg, hogy a szótárnak VERANTIUS FAUSTUS a szerzője.

A tulajdonképpeni szótárban a latin szavak ábécze-rendben, s olasz, német, horvát, magyar értelmezésekkel ellátva vannak közölve. Már fentebb említettem, hogy SZAMOSI JÁNOS azt állítja, hogy VERANCICS «az anyagra nézve CALEPINUS után indul». Ezt azonban nem lehet elfogadnunk, mert a latin szavak semmivel sincsenek magyarázva, hanem csak ábécze-rendben vannak felsorolva. Ellenben CALEPINUS-ban nemcsak hogy több latin szó van felsorolva, hanem a latin szavak eredet, használat szerint

*) Ez a *x* = *zs* olasz eredetű jelölés, vö. Ethnographia XIV. 52.

is körül vannak írva. Én nem tudok olyan latin szótárt, a melyben olyan sorrendben, mint itt, ugyanannyi latin szó volna felsorolva, s teljesen elfogadom azt, a mit VERANCSICS mond, hogy csak a saját tudásából merített. VERANCSICS műve minden tekintetben önálló, eredeti alkotás, s ebben rejlik magyar és horvát nyelvtörténeti bece.

VERANCSICS a magyar szókat is a saját tudásából merítette. A közölt magyar szókészlet azonban csakis a legszükségesebbeket foglalja magában. Mégis sokan forgatták, használták e derék munkát, a minek bizonyítéka, hogy voltak, a kik maguknak leírták, újból kiadták vagy szótári munkáknál belőle dolgoztak. Azok az írók, a kik VERANCSICS művét így felhasználták, a következők:

a) BALDI BERNARDINO. — TOLDY FERENCZ az «Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez» (Pest, 1869, 27—48), valamint az «Újabb adalékok a régibb magyar irodalomtörténethez» (Pest, 1871, 15—64. l., Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből I. és II.) című dolgozatában «BALDI BERNARDIN Szótárkája 1583-ból» cím alatt bemutatott egy szótárt, a mely mindaddig az ideig irodalmunkban ismeretlen volt. Az értekezésben elmondta, hogy a nápolyi Nemzeti Múzeumban van egy kéziratgyűjtemény, a melyben BALDI BERNARDIN apát kéziratban maradt munkái vannak. Ezen gyűjtelékes kódexben a többi közt van egy magyar-olasz, itt-ott magyar-latin szótár, a melyet számára SIMONYI ERNŐ (A—Gy-ig) és ÓVÁRI LIPÓT (H—Zs-ig) a helyszínen lemásolt. A szótár szerinte 1583-ból való. A szavakat összeveti a XVI. század helyesírásával, többi szótárunkkal, s úgy találja, hogy egyikkel sem egyezik. A szótárban azonban több hibát is vesz észre TOLDY, s ezek alapján azt vallja, hogy BALDI a magyar szavakat hallomásból jegyezte. Nagy meglepetésére BALDINÁL *csúfor* (= *buffone*, hiba: *csúfos* h.), *erdény* (= *bosco*, *saltus*, hiba *erdeü* helyett), *erény* (= *virtus*, hiba *ereü* helyett) szavakat találja, s ekkor a helyett, hogy ezeket tollhibáknak jelentené ki, hajlandóbb feltenni, hogy e szavakat a XVI. század valamely, a magyar szóképzés szabályaiban jártas magyar embertől hallotta BALDI.

A BALDI-féle szótár történetét azért nem sikerült TOLDY-nak tisztáznia, mert görcsösen ragaszkodott ahhoz, hogy a kézirat 1583-ból való. 1879-ben aztán az történt, hogy TEZA EMILT,

előbb a pízai, jelenleg a páduai egyetemen a nyelvtudomány tanárát Akadémiánk külső tagjának választotta. TEZA EMIL hálából a kitüntetésért megvizsgálta BALDINak Nápolyban levő kéziratait, első sorban a magyar-latin szótárt, s tanulmányát az Akadémiának benyújtotta. A tanulmány SIMONYI ZSIGMOND kísérő jegyzetével az Egyetemes Phil. Közlönyben (V. 110—119. l.) jelent meg.

TEZA értekezése mindenekelőtt az 1583 évszám kérdését tisztázza. Az a kódex ugyanis, a melyben e magyar-olasz szótárka foglaltatik, BALDI több kiadatlan művét tartalmazza; a bekötési sorrendben az elsőnek ez a címe: «Il Genio, overo la Misteriosa Peregrinatione di B. Baldi, cominciata a scrivere adi 29. d'ottobre del MDLXXXIII.»; a másodiknak pedig ez: «Comparatione de lo stato monastico e secolare... cominciata a scrivere adì 5. giugno de 1584 e fornita ai 10. di luglio del detto anno.» A gyűjtélékes kódexben levő első művet BALDI 1583-ban, a másodikat 1584-ben írta. Mivel mármost a szótárkán nincs évszám, s mivel BALDI 1617-ben halt meg, a szótárka akármelyik évben készülhetett a szerző halála évéig.

Másik eredménye TEZA értekezésének, hogy kimutatja, hogy BALDI szótárkája VERANCICS «Dictionarium»-ából való másolat. Ugyanazok a magyar szavak, ugyanaz a magyar helyesírás, a mely VERANCICSnál. BALDI csupán annyit tett, hogy VERANCICS latin-olasz-német-horvát-magyar szótárából csinált egy magyar-olasz szótárt. Az ábécze-rendbe szedést magának kellett végeznie, mert műve nem egyezik LODERECKER művével (l. alább). Magyarul azonban egy szót sem tudott, ezért követett el sok hibát a leírásnál, s épp ezért a VERANCICSnál levő szókészletet sem gazdagíthatta. Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy BALDI másolatának semmiféle értéke sincs a magyar nyelvtudomány szempontjából.

b) LODERECKER PÉTER. — VERANCICS «Dictionarium»-át 1605-ben Prágában újból kiadta LODERECKER PÉTER benzés szerzetes. A művön azonban több változtatást tett. Mindenekelőtt az eddigi öt nyelvhez (lat., olasz, ném., horv., magy.) hozzácsatolta a lengyel és a cseh nyelvet, s a szótár ezzel hét nyelvűvé vált. A latin-olasz-horvát-cseh-lengyel-német-magyar rész elé hét nyelven bevezetést írt, a melyekből többek közt megtudjuk, hogy

művét egyrészt az ifjúság részére, másrészt azok számára írta, a kik idegen országokban utazni akarnak. Igéri továbbá, hogy a jövőben jobb művet is fog írni, illetve, ha a most kiadottban hibák vannak, ezt a mostani művét megjobbítva is ki fogja adni. A főrész után van olasz-latin, horvát-latin, cseh-latin, lengyel-latin, német-latin, magyar latin szómutató. Az ekként megszerkesztett műnek ez a címe: «*Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemicè, Polonicè, Germanicè et Vngaricè, vna cum cuiuslibet Linguae Registro siue Repertorio vernaculo, in quo candidus Lector, sui idiomatis Vocabulum, facilè inuenire poterit. Singularem studio et industria collectum Petro Lodereckero Prageno, Bohemo, et, c. Cum Gratia et Privilegio Imperiali... Pragæ, E Typographæo Ottmariano. Impensis Authoris. MDCCXCV.*»*)

A kiadásnak magyar nyelvészeti tekintetben jóformán semmi értéke sincs. LODERCKER ugyan tudhatott magyarul, mert a VERANCSICSnál előforduló egyik-másik sajtóhibát kijavította, azonban egyetlenegy szóval sincs megszorítva a VERANCSICS magyar szókészlete. A magyar szómutató sem sokat ér, mert benne nincsen felsorolva mind az a szó, a mely a főrészben előfordul. S a szómutatóban is ismétlődnek a főrész sajtóhibái.

Mielőtt tovább mennénk, meg kell említenünk, hogy VERANCSICS szótárát 1834-ben PONORI THEWREWK JÓZSEF adta ki újból; címe: «*Dictionarium pentaglottum. Recudi curavit JOSEPHUS THEWREWK DE PONOR, Posonii, Typis Benayanis. 1834.*» A kiadás VURUM JÓZSEF nyitrai püspöknek van ajánlva, s GYURIKOVITS GYÖRGY írta meg benne részletesen VERANCSICS FAUSTUS életrajzát. Ez a kiadás hű és pontos lenyomata az 1595. évi kiadásnak.

c) MEGISER JEROMOS. — VERANCSICS szótárával szorosan összefügg MEGISER JEROMOSNAK 1603-ban megjelent következő műve: «*Thesaurus Polyglottus: vel, Dictionarium Multilingue: Ex quadringentis circiter tam veteris, quam novi (vel potius antiquis incogniti) Orbis Nationum Linguis, Dialectis, Idiomatibus et Idiotismis constans. Incredibili labore, summaque diligentia: cum ex innumeris omnis generis Authorum scriptis; tum verò*

*) Megvan a M. N. Múzeum könyvtárában RMK. 379. jegy alatt.

ipsa experientia et diuturno multarum peregrinationum usu suggerente: in gratiam studiosæ juventutis fideliter collectum et concinnatum, ab HIERONYMO MEGISERO P. C. Cæs. et Sereniss. Austr. Archidd. Historiographo... Francofurti ad Mœnvm. Sumptibus Authoris. MDC. III.» A mű második kiadása 1613-ban jelent meg szintén Frankfurtban, s ki van téve rajta, hogy «secunda editio».*) Mielőtt a szótár közelebbi ismertetésére áttérnék, szükséges dolognak tartom, hogy MEGISERRŐL egyet-mást itt közöljek.

MEGISER JEROMOS**) 1550 táján született Stuttgartban. Egyetemi tanulmányokra Tübingába ment, a melyek elvégzése után KÁROLY osztrák főherceg gráci udvarában mint udvari történetíró és levéltáros nyert alkalmazást. Mivel protestáns volt, a főherceg halála után menekülnie kellett Stájerországból. Klagenfurtba ment, a hol a tartományi főiskola igazgatója lett. A jezsuiták elől azonban innen is menekülnie kellett. Lipésébe a szász választó fejedelem oltalma alá menekült. Itt volt rendkívüli tanár 1616-ban bekövetkezett haláláig.

MEGISER művei között nevezetesebb helyet foglalnak el a nyelvészetiek. Ezek közül megemlítést érdemel az 1592-ben Grácban megjelent négy nyelvű szótára; czíme: «*Dictionarium qvator lingvarvm, Videlicet, Germanicæ, Latinæ, Illvricæ, (quæ vulgò Slavonica appellatur) et Italicæ, sive Hetruscæ. Impressum Græcii Styriæ. 1592*» (második kiadása 1744-ből való, vö. WOLFOV Slovenskonemški slovar, források jegyzéke). Ez a szótár tehát azt is tanúsítja, hogy MEGISERnek akkor, mikor a «*Thesaurus Polyglottus*» szerkesztésébe fogott, már némi gyakorlata volt a szótárírás terén. Mindazt a nyelvet azonban, a melynek szókincsét szótárába iktatta, nem ismerhette. A «*Thesaurus Polyglottus*» ugyanis olyan ábéczés latin szótár, a melyben a

*) Az 1603. évi kiadás teljes példánya (I. köt.: A—L, II. köt.: M—Z közti rész) megvan az Egyetemi Könyvtárban Budapesten (jegye: Hc. 987); az I. köt. magában megvan a M. N. Múzeum (vö. M. Könyvszemle 1879. 21, 22, 1883: 150.) és a M. T. Akadémia könyvtárában (jegye: RMir. O. 307.). — A második kiadás teljes példánya megvan Nyitrán a Roskóványi-könyvtárban. A második kiadás az elsőnek csupán címlapkiadása.

**) Ez adatok a cseh encyklopædiából: Ortův Slovnik naučný-ból, valamint JÖCHERBől valók.

latin szavak a világ legkülömbözőbb ismert és kevésbé ismert nyelvein vannak értelmezve. E nyelveket a szerző a szótárhoz írt bevezetésben tíz csoportba osztja. Ezek:

1. Tabula prima: Hebraica (értsd: lingua), 2. Tab. secunda: Græca, 3. Tab. tertia: Latina, 4. Tab. quarta: Germanica, 5. Tab. quinta: Slavonica, 6. Tabula sexta: Evropeæ (értsd: linguæ). Ebben a szakaszban vannak a többi közt a következő nyelvek: magyar, ir, lapp, finn, baszk, angolszász, kelta, dák, thrák, oláh. 7. Tab. septima: Asiaticæ, 8. Tab. octava: Africanæ, 9. Tabula nona: America (vel India occidentalis), 10. Tab. decima: Novi orbis insvlæ.

Nagyon természetes, hogy mind ennek a nyelvnek a szókincsét MEGISER az akkori könyvekből ismerhette csupán. Kérdés mármost, honnan merítette MEGISER a magyar szókészletet. Ennek a kérdésnek az eldöntése azért fontos, mert ettől függ, vajjon szótárának magyar nyelvészeti szempontból van-e valami értéke.

A legelső, a mi MEGISER magyar szavainak olvasásánál szembeötlik, hogy sok latin szónak a magyar egyértékese kétféle helyesírással van közölve, pl. Araneus — Hung. *pok, pook* | Arundo — Hung. *naad, nád* | Cæmentarius — Hung. *komves, keümvés* | Canalis — Hung. *chatorna, tsatorna* | Cerasum — *tseresnye, cheresnye* stb. Az ilyen kétféle helyesírással leírt alakok azt a hitet ébresztik a vizsgálóban, hogy a szerző kétféle forrásból írta ki a magyar szavakat. A kétféle helyesírással leírt alakokból aztán nem nehéz dolog a forrás fölismerése: MEGISERnek műve megalkotásánál legalább is két magyar forrása volt. Az egyik VERANCSICS, a másik CALEPINUS szótára.

α) Példák VERANCSICS szótárából:

{ MEGISER: A, ab, abs — *Teül* | abavus — *Ded eüssüm* |
{ VERANCSICS: A, ab, abs — *Teül* | abauus — *Ded-eusseüm* |

{ MEG.: Absque — *nekeül* | abstergo — *el teürlenni* |
{ VER.: Absque — *nekeül* | abstergere — *El-teürlenni* |

{ MEG.: Absterreo — *eliyeztenni* | abutor — *gonossul el nivelle* |
{ VER.: Absterrere — *El-iyesztenni* | abuti — *Gonoşul-elni vele* |

{ MEG.: Accidit — *türtenni* |
{ VER.: Accidere — *Türtenni* | stb.

β) Példák CALEPINUS szótárából:

- { MEGISER: Abiegnus — *egnye fabol tsinyalt* ;
 { CALEP. 1590: Abiegnus — *Jegnye fabol tsinyalt* ;
 { MEG.: Accentus — *zónak notaltatasa* ;
 { CALEP. 1590: Accentus — *Zónak notaltatasa* ;
 { MEG.: Acetaria — *as salyata etelnek mindon nenie* ;
 { CALEP. 1590: Acetaria — *As salyata etelnek min dõn nenie* ;
 { MEG.: Acupictor — *him varrok* | Addormisco — *elzunnyadox* ;
 { CALEP. 1590: Acupictores — *Him varrók* | Addormisco — *Elzunnyadox* ;
 { MEG.: Calamarium — *penna, tarto, ponna valis* ;
 { CALEP. 1594: Calamarium — *Penna tartó, penna vális**) stb. stb.

Tudvalevő dolog, hogy CALEPINUS Dictionariumának két főkiadása van; az egyik a lyoni, a másik a bázeli. Úgy látszik, MEGISER a bázeli kiadások valamelyikét használta. Ezt abból következtetem, hogy a lyoni kiadások *ű*-je (= *ü, ü*) a bázelielben *we*-vel van visszaadva, pl. *kõrniűl, űrű, bõtsűllet* stb. (vö. Nyk. XXXVI. 49.) a bázeli kiadásokban *kõrniwel, werwe, bõtswellet* stb. MEGISER CALEPINUSBól vett szavaiban az *ű*-t *we*-vel és nem *ű*-vel adja vissza. Ime néhány példa:

- { MEGISER: Vervex — *eüreü, Werwe* | Obseruantia — *bõthwellet, tiztelet*,
 { VERANCS.: Veruex — *Eüreü* |
 { CALEP. bázeli kiadás: Veruex — *Werwe* | Obseruantia — *Bõtswellet, tiztelet*
 { CALEP. lyoni kiadás: . . . . | Obseruantia — *Bõtsűllet, tiztelet*.

Ezek a példák tehát a mellett bizonyítanak, hogy MEGISER bázeli kiadást használt.

A két főforrást MEGISER sok esetben úgy használta, hogy egy-egy latin szónak mindkét szótárban való értelmezését kiírta. A fentebb közölt kétféle helyesírással írt magyar szavak is ilyen eredetűek. Ime néhány példa ezen állításunk bizonyítására is:

- { MEGISER: Accerso — *hinni, hozzam hívom, zolitom* ;
 { VERANCSICS: Accersire — *Hinni* ;
 { CALEPINUS 1590: Accersio — *Hozzam hívom, zolitom* ;

*) Vö. NySz.: *pennavális*.

- { MEG.: Cælebs — *neütelen ozvegy, szwz*
 { VER.: Cælebs — *Neütelen*
 { CALEP. 1594: Cælebs — *Ózuegy, nótelen, szwz*
- { MEG.: Accipiter — *olyw, eülyw* | Acus — eris — *visu, ocho* |
 { VER.: Accipiter — *Eülyw* | Acer — ris — *Ochò* |
 { CALEP. 1590: Accipiter — *ölyw* | Acus, aceris — *Vtsu* stb. stb.

γ) VERANCSICS ÉS CALEPINUS szótárain kívül ki tudunk mutatni egy harmadik forrást is, s ez BEYTHE ISTVÁN «Stirpium nomenclator Pannonicus. Antverpiæ 1583» (l. részletesen a «Szakszótárak» közt) című műve. Példák:

- { MEG.: Abies | *feüynfa, luch fenyofa, melynek à levele egy felöl all.*
 { VER.: Abies — *Fenyü-fá;*
 { BEYTHE: Abies — *Luch fenyö fa, melynek à leuele egy felöl all.*
- { MEG.: Adiantum — *arva leany hay, keufali ruta.*
 { CALEP. 1590: Adiantum — *Arua leány hay;*
 { BEYTHE: Adianthi genus illud Ruta muraria, vulgo nuncupatum —
 { *keu fali ruta.*
- { MEG.: Castanea — *gosztynye*
 { VER.: Castanea — *Geztenye*
 { CALEP. 1590: Castanea — *Geszzenye fa, gesztenye*
 { BEYTHE: Castanea — *göztynye*
- { MEG.: Vatex, salix amerina — *kö öfyz*
 { BEYTHE: Salix amerina — *koto fyz*
 { CALEP. ÉS VER. nincs értelmezve stb. stb.

δ) Ha az itt kimutatott három forrással MEGISER magyar szókészletét összevetem, akkor még mindig marad néhány szó, a melyről nem tudom kimutatni, hogy MEGISER honnan vette. Ilyen adatok a többi közt a következők:

- { MEG.: Acceptus — *kedues, serelmes;*
 { CALEP. 1590: Acceptus — *kedues;*
- { MEG.: Accipenser — *Geczyge,**
 { VER., CAL.-ban nincs értelmezés;
- { MEG.: Cacodæmon — *gonoz zellet, euwerdeg;*
 { CALEP.: Cacodæmon — *ördög, gonoz lélek;*

*) Vö. SZIKSZAI Nom. 1597: *kecsige* 95. l.

{ MEG.: Cacumen — *teteye, hegi, tsusos swueg*
 { VER.: Cacumen — *Teteye*
 { CALEP. 1594: Cacumen — *Tetō, apex alatt: tsusos swueg.*

A ritkítva szedett szavakról nem tudom kimutatni, hogy MEGISER honnan írta ki. Kétségtelen azonban, hogy ezeket is kiírta valahonnan. S ha mármost azt kérdezzük, vajjon van-e valami nyelvészeti értéke irodalmunkban MEGISER szótárának, azt kell felelnünk, hogy csak addig van valamelyes értéke, míg ezt a negyedik forrást ki nem tudjuk mutatni. A mely perczben sikerül ez a kimutatás, MEGISER szótárának reánk nézve csupán bibliographiai értéke lesz.

d) HENISCH GYÖRGY. — A bártfai születésű HENISCH GYÖRGY augsburgi orvos 1616-ban a következő német-latin szótárt adta ki: «Teütsche Sprach und Weissheit. Thesavrvs lingvæ et sapientiæ Germanicæ... adjectæ sunt quoque dictionibus plerisque Anglicæ, Bohemicæ, Gallicæ, Græcæ, Hebraicæ, Hispanicæ, Hungaricæ, Polonicæ, Pars prima. studio GEORGII HENISCHII B. Medicinæ doctoris et Mathematici Augustani. Augustæ Vindelicorum MDCXVI.»

A mű ábécze-rendbe szedett német-latin szótár, s első kísérlet arra, hogy a német nyelv szólásait, közmondásait szótári műben feldolgozza (vö. PAUL, Grundriss I.² 23, 24). Nem teljes a mű, a mennyiben belőle csupán az első kötet jelent meg; ez a kötet az A—G-n kezdődő német szavakat foglalja magában, s a végén egy rendszeres német szómutató van csatolva. A szerző két részre tervezte volt szótárát. A második rész megjelenését a szerző 1618-ban bekövetkezett halála akadályozta meg (életrajzát l. Szinnyi, Magyar Írók; e szerint szül. 1549. ápr. 24-én Bártfán). A megjelent kötet azonban a német szótár-irodalom maradandó alkotása. GRIMM (vö. Deutsches Wörterbuch I. köt. XXI. l.) szótára bevezetésében HENISCH művét rendkívül dicséri, s magasztaló sorait így fejezi be: «Was deutsche arbeitskraft vermöge, geht aus diesem schätzbaren werk unwiderleglich hervor.»

Mi a magyar szavakat illetőleg nem járulhatunk hozzá GRIMM dicsérő szavaihoz. HENISCH ugyanis művében magyar értelmezéseket is nyújt. A forrás azonban, a melyből itt merit, nem a saját nyelvi ismerete; úgy látszik, nem is tudott ma-

gyarul. Még csak azt sem mondhatjuk el róla, hogy korának legjobb magyar forrásaiból merített. Az ő egyedüli magyar forrása MEGISER JEROMOS Thesaurus Polyglottus-a. Hogy ezt bebizonyítsuk, a következő példákat idézzük:

a)

{	HENISCH: Fabelechtig — fabulosus — <i>hamis beszéléshez illendő</i> ;
	MEGISER: Fabulosus — <i>hamis beszéléshez illendő</i> ;
	CALEPINUS 1590, 1594: Fabulosus — <i>Hamis beszéléshez illendő</i> ;
{	HENISCH: Wundarzt — chirurgus — <i>barbely czirillikus</i> ;
	MEGISER: Chirurgus — <i>barbely czirillikus</i> ;
	CALEP. 1590, 1594: Chirurgus — <i>Barbely czirillikus</i> ;

b)

{	HENISCH: Faden — filum — <i>czerna</i> ;
	MEGISER: Filum — <i>czerna</i> ;
	VERANCICS 1595: Filum — <i>Czerna</i> ;
	VÖ. CALEP. 1590, 1594: Filum — <i>Tzérna, fonál</i> ;

c)

{	HENISCH: Eltz — absinthium — <i>eüreüm / irom</i> ;
	MEGISER: Absinthium — <i>eüreüm, irom</i> .
	VER. 1595: Absynthium — <i>Eüreüm</i>
	CALEP. 1590: Absinthium — . . . . <i>wróm</i>

E három pontban felsorolt példák mutatják, hogy HENISCH VERANCICS és CALEPINUS szavait MEGISERBŐL vette. Hogy ez állítást teljesen bebizonyítsam, felhozok olyan példát is, a hol MEGISERBEN sajtóhiba van, s ez van HENISCHBEN is:

d)

{	HENISCH: Amtsverwaltung — functio — <i>tisztthen valo el jaras dolga tetele / tszit</i> ;	
	MEGISER: Functio — <i>tisztthen valo el jaras dolga tetele, tszit</i> ;	
	CALEP. 1590, 1594: Functio — <i>Tisztthen valo el iáras dolga tetele: (auagy) tszit</i> ;	
{	HENISCH: April — aprilis — <i>szent corgyhava</i> ;	
	MEGISER: Aprilis — <i>szent corgyhava</i> ;	
	CALEP. 1590, 1594: Aprilis — <i>Szent Górg hava</i> ;	
{	VER. 1595: Aprilis — <i>Zent geürgy hava</i> ;	
	{	HENISCH: Bachant — erro — <i>budoso kuritolo keslato</i> ;
		MEGISER: Erro — <i>budoso, kuritolo, keslato</i> ;
CALEP. 1590: Errones — <i>Budosok, kuritolok, koslatok</i> ;		

Azt hiszem, ezek után teljesen felesleges több példát idéznem arra, hogy HENISCH MEGISER szótárát szóról-szóra kiírta, a MEGISERBEN levő sajtóhibákat még szaporította. Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy HENISCH művének magyar nyelvészeti tekintetben semmi néven nevezendő értéke nincs.

* * *

BALDI, LODERECKER, MEGISER, HENISCH szótári művei is tehát azt vallják, hogy VERANCSICS Dictionariuma derék alkotás; rendkívül nagy kár, hogy VERANCSICS műve csakis a legszükségesebb mindennapi szavakra terjed ki, mert csakis e mindennapi magyar szókészlet az oka, hogy a művet vizsgálódásainkkor nem használhatjuk oly sokszor, mint teszem CALEPINUST.

6. *A brassói latin-magyar szótár-töredék.* A brassói ág. ev. főgimnázium könyvtárában JOHANNES BALBUS DE JANUA Catholicon-ának 1470 tájáról való MENTELIN-féle kiadását őrzik. Ebbe az ősnymtatványba valaki a XVI. század végén és a XVII. század elején magyar bejegyzéseket írt. A latin szótári részben ugyanis igen sok magyar értelmezés van beírva. A beírt magyar szavakat e sorok írója a M. T. Akadémia kiadásában közrebocsátotta. A kiadás címe: «A brassói latin-magyar szótár-töredék. Budapest 1905.» (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XIX. 4.)

Mint említettem, a Catholiconnak ezen példányában levő magyar szavak a XVI. század végéről és a XVII. század elejéről származnak. Nem egy kéz írta e magyar szavakat. Mellettük személyi vonatkozású bejegyzések is vannak. E bejegyzések kétfélék. Egyik részük a könyv vándorlására vonatkozik. A bejegyzések e részéből megtudjuk, hogy a könyv 1664-ben TÜRK MICHEL — nyilván szász ember — tulajdona volt. A brassói ág. ev. iskola a könyvet 1744-ben kapta ajándékba a Prázsmárról való szász COPONY JÁNOSTÓL. E két embernek a magyar értelmezések beírásában semmi része sincs.

A bejegyzések másik része a háromszékmegyei Osdolán kelt. Ezeket a bejegyzéseket részint SZENCZI GYÖRGY írta be 1616-ban, részint pedig SZURKOS GYÖRGY 1621-ben. A magyar értelmezések és e személyi bejegyzések egyforma kézvonásokkal vannak írva, úgyhogy azt mondhatjuk, hogy a Catholicon glosszatorai SZENCZI

GYÖRGY és SZURKOS GYÖRGY. Ezt a feltevésünket azzal is megokolhatjuk, hogy sok magyar szó határozottan csiki-háromszéki székely hangalakban van közölve. A szótárban van egy harmadik bejegyző is. Egy helyütt ugyanis ez van beírva: «Ex libris STEPHANI JARA DE ZILAD.» Lehet, hogy JÁRAYnak is van valami része a glosszák beírásánál.

A brassói latin-magyar szótár-töredéknek az az értéke van, hogy nyelvjárási emlék a XVI. század végéről és a XVII. elejéről. Ha ugyanis a magyar szavakat vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy e szavakat csakis csiki-háromszéki székely ember, illetve emberek írhatták (vö. Magyar Nyelv I. 305).

Német hatás alatt keletkezett szótárak.

Az olasz szótárírók hatása a XVI. század végén megszűnik. Tanulni vágyó ifjaink, s itt első sorban a protestáns ifjakra gondolok, Németország egyetemére tódulnak, s az itt kifejlődött latin-görög studiumok hatása alatt keletkezett szótáriródalom a mi törekvéseinket is megtermékenyítette. A humanisták Németországban mindig arra törekedtek, hogy minél klasszikusabb latinságot tanítsanak, minél jobban és alaposabban kiírtsák a középkori latinságot. A humanista írók szótáraiban is nagyon természetesen érvényesültek a humanismus e pædagogiai elvei.

E szótári művek közt határozottan kiemelkedik a schweizi születésű DASYPIDIUS (HASENFUSS)*) PÉTERnek 1535—36-ban megjelent latin-német s német-latin szótára. DASYPIDIUS 1533-tól 1559-ben bekövetkezett haláláig a strassburgi iskolán a görög nyelv tanára volt, s a humanismus pædagogiai elveit szótárában szépen juttatta kifejezésre. Hogy miben nyilvánulnak e pædagogiai elvek, látni fogjuk akkor, mikor szótárát összevetjük SZENCZI MOLNÁR ALBERT Dictionarium-ával. DASYPIDIUS szótára volt ugyanis az a mű, a melynek hatása alatt SZENCZI MOLNÁR ALBERT a maga Dictionariumát megalkotta. SZENCZI MOLNÁRnak aztán idehaza vannak követői, a kik természetesen közvetve szintén DASYPIDIUSSzal függnek össze. Mind e magyar szótárírók

*) Vö. Strassburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. Strassburg 1901. 35. lapon.

műveit «német hatás alatt keletkezett szótárak» csoportjában kell tárgyalnom, mert valamennyinek végső forrása a schweizi származású német DASYPODIUS Dictionariuma (vö. SZILÁGYI I., M. Acad. Ért. 1847, VII. 311, VASS J. Latin magy. szótár irod. 10).

1. SZENCZI MOLNÁR ALBERT Dictionariuma. A német humanismus egyetlenegy írónkat sem termékenyítette meg annyira, mint SZENCZI MOLNÁR ALBERTet. Sokat hányatott életét, tevékeny munkásságát eléggé pontosan ismerjük. S ez ismereteinket annak köszönhetjük, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT kora tudósaival széleskörű levelezést folytatott, ezt a levelezést, valamint minden személyére, irodalmi munkásságára vonatkozó dolgot aprólékos gonddal összegyűjtött. Ha csak szerét tehette, még olyan művébe is, mint a szótára, egy-egy városnévhez odaírta azokat a vonatkozásokat, a melyek őt az illető városhoz fűzték (pl. *Altorfium*, *Noriberga* stb. szavaknál). Ez életrajzi adatai, tanulmányai, fennmaradt művei alapján meggyőződünk arról, hogy írói hitvallását, mely szerint «Nem ezac magunknac születetunc, hanem születésünknecc egy részét hazanc tulaydonittya magánac» (vö. Diction. 1611. évi lat.-gör.-magy. kiadás előszava), szépen valószínűsítette meg. Hogy SZENCZI MOLNÁR munkásságával mennyit használt hazájának, szépen írta meg DÉZSI LAJOS «Szenczi Molnár Albert 1574—1633» című monografiájában (Magyar tört. életrajzok XIII. 4, 5. szám Bpest 1897); ugyanő adta ki naplóját, levelezését ezzel a címmel: «Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai. Bpest 1898.» Ez utóbbi mű bevezetésében teljes bibliografiát találni arról, kik írtak eddig SZENCZI MOLNÁRRÓL.

A mi tárgyalásunk MOLNÁR szótárírói*) működésére szorítok, s életrajzi adataiból is csak azokat említjük meg, a melyek e működés megértéséhez szükségesek.

MOLNÁR ALBERT (1574. aug. 30—1633.) igen fiatalon érezte, hogy iskolánkban alig vannak megfelelő tankönyvek, mindenek felett pedig nincs megfelelő latin-magyar szótár. «Me puero

*) Vö. MÁRKI SÁNDOR «Irodalmi Értesítő»-je 1874. évi folyamában: SZAMOSI JÁNOS: Szenczi Molnár Albert mint szótáríró (134—140.); továbbá: JANCÓS BENEDEK: Szenczi Molnár Albert. Kolozsvár 1878: 46. s köv. 1.

nullus extabat liber idoneus, qui discipulorum privata studia adjuvare potuisset», írja lat.-magy. Dictionariuma 1604-iki kiadásában. Debreczeni tanuló korában (1590) volt ugyan két szójegyzéke, az egyik MURMELLIUS Lexikona, a másik egy hat nyelvű, 1564-ban megjelent Nomenclatura (itt PESTHY GÁBOR Nomenclaturája 4-ik kiadását érti), ezek azonban oly ritkák voltak, hogy az ország legtöbb helyén létezésükről sem tudtak. Alkalmatlanok is voltak e könyvek, mert bennük a magyar szavak a magyar tanulóknak idegen, német és lengyel betűkkel voltak nyomtatva. Az egyetlen hasznos könyv SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája volt, csakhogy ez csak kéziratban forgott közkézen, míg végre 1590-ben nyomtatásban is megjelent.

Ily sivár helyzetben az egyetlen valamire való latin szótár CALEPINUS Dictionariuma volt. Csakhogy ennek az volt a hibája, hogy nem volt benne magyar értelmezés. MOLNÁR ALBERT magyar nyelvvél ellátott CALEPINUST németországi tanulmányai idejében látott először (vö. «Editionem verò Calepini cum adjecta Lingua Vngarica in Germania primùm vidi», 1604. évi lat.-magy. Dict. előszava). Egyéb hibái: otromba nagy ívrét alakja, valamint magas ára volt. «Calepini quidem variæ editiones visebantur, sed tantum à Præceptoribus, et adutoribus discipulis tractabantur: egentiores eas emere non poterant, minores ob magnam molem versare non valebant, tyrones iis uti nequibant» (vö. 1604. évi lat.-magy. rész előszavát).

Az alkalmas tankönyv, első sorban latin-magyar szótár hiányát még jobban érezte MOLNÁR, mikor Debreczent elhagyta. 1590-ben 16 éves korában MOLNÁR GÖNCZRE ment KÁROLI GÁSPÁRHOZ, a vizsolyi biblia híres fordítójához. KÁROLI körében sokszor hallott nyelvészeti fejtegetéseket, vitatkozásokat. Egy ilyen nyelvészeti vitatkozást mond el Dictionariuma 1604-iki kiadásában (magy.-lat. rész bevezetése): Egy ízben, írja MOLNÁR, KÁROLI GÁSPÁRNÁL volt vendégségben SZALÁNK IMRE, s előadta, mint vitatkoztak SZEGEDI KIS ISTVÁN vendégszerető házában SZTÁRAI ÉS SKARICZA egymással a *köszvény* szó eredetéről. SZTÁRAI a *köz* és *vén* szavak összetételének magyarázta, azzal érvelvén, hogy a *köszvény* közös a *vén*ekkel, míg SKARICZA szerint a szó *kész*- és *vén*-ből való, mert a ki *köszvényes*, az *kész vén* ember. Arra kérte már most SZALÁNK KÁROLIT, mondaná meg, mi az ő véle-

ménye a szóról. KÁROLI azt mondta, hogy szerinte a *köszvény* tulajdonkép *kötözvény* «ligamen» (vö. a szó eredetére MUNKÁCSI, ÁKE. I.). Az ilyen nyelvészeti fejtegetések az ifjú MOLNÁRRA rendkívül mély és maradandó benyomást gyakoroltak, s ő maga is több magyar szó és szólás eredetéről gondolkodott már ekkor is (vö. «His ego auditis de quarumlibet vocum origine et dictionis Vngaricæ elegantia accuratius mecum cogitari cœpi». Dict. 1604. magy.-lat. rész). Itt jegyzem meg, hogy MOLNÁR CALEPINUS egyik-másik sajtóhibájából nem csinált volna valóságos szót, ha nem etimológizált volna pl. *föveg* — *capitium*, *nemtő* = *genius* (l. alább).

Gönczi tartózkodása egyébiránt más irányban is serkentőleg hatott majdan kifejtendő szótárírói tevékenységére. KÁROLI GÁSPÁR segítségével ugyanis nevelőséget kapott Kassán, a hol 1590. márczius 13-án egy odaváló polgár ember fiának, PAP FERENCZnek a magántanítója lett. Mint magánnevelő még élénkebben érezte, hogy a tanuló ifjúság kezébe alkalmas szótárt kell adni, mert e nélkül eredménytelen a tanítás.

Kassai tartózkodása azonban szótárírói munkássága megítélésénél nevezetes. Azt a szótárt, melyhez hasonlóval nemzetét megajándékozta, Kassán látta meg, s alakja, berendezése annyira megtetszett neki, hogy később is, addig míg a magáét megírhatta, folyton lelki szemei előtt lebegett. «*Dictionarium Petri Dasypodii Latino Germanicum et vice versa Germanico Latinum, cum primum Cassoviæ puer vidissem, ingemui derepente, quod nos Vngari tali thesauro ut videbatur, destitueremur. Cujus imago postea semper inhæsit atque obversata est animo meo*», írja *Dictionarium* 1604. évi latin-magyar kiadásában.

Az a gondolat, hogy egy alkalmas latin-magyar szótárt írjon, valamint az, hogy e szótárt DASYPIDIUS nyomán készítse el, elkísérte MOLNÁRT németországi tanulmányútjára is. Az ifjúkori elhatározás oly erős volt, hogy MOLNÁR mindaddig, míg e gondolatát férfikorában meg nem valósította, minden alkalmat felhasználott, hogy a szótárról beszéljen. Egy ízben pl. PAPPUS JÁNOS strassburgi lelkész azt kérdezte MOLNÁRTól, vajjon le van-e fordítva a szentírás magyar nyelvre s van-e latin-magyar szótár. MOLNÁR azt felelte, hogy a biblia le van fordítva magyarra, szótár azonban nincs. S ekkor magában megfogadta, hogy a szótárt meg fogja írni («*Hoc autem tacitus vovi posteritatisque sponendi*»

Dictionarium 1604. lat.-m. rész, előszó). Egy másik eset heidelbergi tanuló korában történt. Történt ugyanis, hogy Sárospatakra lectornak hívták s ő az állást nem merte elvállalni, mert hiszen a magyar tanuló ifjúság kezében nincsenek alkalmas tankönyvek, így mindenek előtt nincsen alkalmas szótár (vö. Dict. 1604. lat.-m. rész, előszó).

Németországban kívül MOLNÁR megfordult Schweizban, Olaszországban. E bolyongásai alatt sem feledkezett meg kedvelt ifjúkori gondolatáról, egy latin-magyar szótár megírásáról, valamint arról, hogy DASYPODIUST kell követnie, mert e téren ez a legjobb berendezésű. A mikor aztán kissé megszabadul az anyagi gondoktól s szótára kidolgozásához fog, akkor is ezt írja (1604-ben): «Etsi per annos hosce quatuordecim, in aliquot Academiis, et maximè Francoforti in Emporio librorum, nationum multarum vidi Dictionaria, varia et dissimili methodo scripta: præ omnibus tamen placuit sequi Dasypodiani Dictionarii eam methodum, qua illud nuper disposuit vir de re literaria optimè meritis Theodosius Rihelius, civis et Typographus Argentinensis» (Diction. 1604. lat.-m. rész, előszó).

Valahol azt olvastam, hogy a nagy emberek élete az ifjúkori ábrándoknak a férfikorban való megvalósítása. Senkiről több joggal el nem mondhatjuk ezt, mint éppen MOLNÁR ALBERTRŐL, a szótáríróról. Az ifjúkori ábrándok megvalósításához azonban az eltökélt szándékon kívül szilárd kitartás is szükséges; MOLNÁRban ez is megvolt, a mennyiben ifjúkorától a legodaadóbb szorgalommal abban fáradt, hogy a magyar szókinészet minél alaposabban megismerje. E tekintetben nem elégedett meg azzal a magyar szókészlettel, a melyet gyermek- és tanuló korában társalgással elsajátított, hanem szorgalmasan olvasott magyar könyveket, hogy minél több szót ismerjen. Így mikor Győrbe került iskolába (1586 vö. DÉZSI, Sz. Molnár A. Naplója 5. l.), figyelmesen hallgatta SIBOLTI DEMETER lelkész prédikációit, magyarul írt könyveit pedig mohón olvasta. Debreczenbe kerülve azokat a magyar könyveket, a melyekhez hozzá tudott férni, vagy a melyeket megszerezhetett, oly nagy szorgalommal olvasta, hogy tanítói kénytelenek voltak erőszakkal is elvenni tőle e könyveket, nehogy miattuk a latint elhanyagolja. S magyar könyvekben Németországban sem volt hiány. Magyar könyveket hoztak a

Németországba került magyar tanulók, s azonfölül, a mi rendkívül meglepte, Frankfurt és Nürnberg zsibárusainál számtalan magyar könyvet talált, a melyeket gyakran meg is vett.*) S mikor szótárát 1611-ben újból kiadja, akkor is azt mondja, hogy az első kiadás óta kezébe került magyar könyveket szorgalmasan olvasta, s adataikat, a mennyiben szótára első kiadásában nem voltak meg, művébe beiktatta (l. alább).

MOLNÁR ALBERT tehát folytonosan tökéletesítette ismereteit, hogy minél jobb latin-magyar szótárt készíthessen. S valóban kimutatható, hogy MOLNÁR gondosan figyelembe vette a korabeli magyar irodalmat, mert ez irodalomból és saját nyelvi tudásából szerkesztette össze szótárát. S a mikor anyagi helyzete kissé megjavult, 1603 május havában hozzáfogott latin-magyar szótára megírásához, s ugyanazon év december havában elkészült vele (vö. DÉZSI, Sz. Molnár A. Naplója 35, 36. l.: «1603. 16. Maii... Dictionarium Latino-Vngaricum inchoavi... 7. Decembris absolvi primam Dictionarii partem conscribere»). A magyar-latin részt pedig 1604 januárjában írta meg (vö. u. o. 38. lp.: «...1604. Dictionarium Ungarico-Latinum mense Januario confeci. Noribergæ typographis ostendi»). A hely, a hol MOLNÁR ily szorgalmasan dolgozott, Altdorf volt, a melyről Dictionariuma lat.-magy. részében ezt írja: «Altórñum, g. n. Városka az Noribergai vrak tartományaban, Melyben ez Noribergay tiszteletes tanats Gazdag Academiát fondalt, 1573. esztendőben, Holot ez Dictionariumot írta albertus Molnar, 1603. esztendőben.» Ez önéletrajzi adatok alapján igen csodálkozhatunk azon,

*) Vö. Diction. 1604. m.-lat. rész, előszó: «In hac recensita familia paternam linguam pure didici. Eamque postea excolendi occasiones nactus sum commodas: Primò quidem extra patriam Jaurini: ubi Rev. virum D. Demetrium Sibolti Ecclesiasten mei patris compatrem, è patria mea èd profectum, habui fautorem optimum: cujus scripta Vngarica diligenter legi, et conciones attentè audivi... Et jam quindodecimo ætatis anno Debrecini cermina (!) Vngarica scripsi. Libros Vngaricos, quos potui nancisci, ita avidè (absit arrogantia) legi, ut præceptores vi eos mihi ex manibus meis (ne Latina negligere) excutere cogerentur. Quorum etiam in Germania, nunquam mihi defuit copia. Nam præter allatos ex Vngaria; Francofurti quoque et hic Noribergæ in foris scrutariis (quod miremini) libros repperi et emi Vngaricos. Ex quibus omnibus et mea memoria confavi hoc Dictionarium...».

hogy MOLNÁR oly nagy munkát oly rövid idő alatt el tudott végezni. Az adatok megértéséhez szükséges szemmel tartanunk MOLNÁR egy másik vallomását is. Szótára első kiadása lat.-magy. részében, a II. Rudolf császárhoz írt ajánló levélben ezt írja: «...Muneris materia partim in Vngarico solo est mihi nata, partim in Academiis Germaniæ... labore comparata. Fundamenta operis in Argentinensi Lycæo posui, in quo alumnus eius Reipublicæ ultra triennium vixi. Conscripsi autem et opus absolvi in illustri Academia Altorfina.» A szótárt tehát már Strassburgban elkezdte készíteni, Altdorfban csak leírta, illetve befejezte művét. Így is azonban aránylag rövid idő alatt készült el vele, mely aztán a következő címmel jelent meg:

«*Dictionarivm Latinovngaricvm. Opvs novvm et hætenvs nvs-
qvam editvm, in qvo omnes omnivm probatorvm lingvæ Latinæ
Avtorum dictiones et rerum vocabula, quoad fieri potuit, propriissimè
et exactissimè sunt Vngaricè reddita. Nomina item propria Deorum
Gentilium, Regionum, Insularum, Marium, Fluviorum, Sylvarum, La-
cum, Montium, Populorum, Virorum, Mulierum, Urbium, Vicorum
et similibum, cum brevi et perspicua descriptione Vngarica sunt
interspersa: quæ singula ita sunt digesta, ut sub initiali sua litera
facile reperiantur. Item vice versa Dictionarivm Vngaricolatinvm, in
qvo præter dictionvm Vngaricarum interpretationem Latinam, adjecta
sunt iis vocibus, quarum usus in oratione et styli exercitio frequentior
est, Synonyma quàm plurima, quæ studiosæ juventuti Vngaricæ,
hætenus ista commoditate destitutæ, quasi Sylvam quandam voca-
bularum suppeditabunt. Per Albertvm Molnar Szenciensem Vngarum.
Accedunt ad calcem libri, Difficiles aliquot voces in Jure Vngarico,
cum notatione Joannis Sambuci. Ciceroniana item Epitheta, Antitheta
et adjuncta. Procurante Elia Hvttero Germano: Noribergæ, Cum
Sacræ Cæsareæ Maiestatis: etc. nec non Regis Galliarum et Navarrae,
etc. Privilegiis. Anno, cio id civ.»*

A mű két főrészből áll; az egyik a latin-magyar, a másik pedig a magyar-latin rész. Ez utóbbinak külön címlapja is van, a mely a következő szövegű:

«*Dictionarivm Vngarico-Latinvm. In vsvm et gratiam Vngaricæ
pvbis methodo eadem, qva Latino-Vngaricum, summa diligentia con-
cinnatum: In qvo præter dictionvm singlarvm interpretationem pro-
priam, adjecta sunt iis vocibus, quarum usus in oratione et styli
exercitio frequentior est; Synonyma quam plurima, quæ iuventuti*

Vngaricae, haetenus ista commoditate destitutæ, quasi sylvam quandam vocabulorum suppeditabunt: Autore Alberto Molnar Szenciensi. Noribergæ, Cum Sacræ Cæsareæ Maiestatis: etc. nec non Regis Galliarum et Navarræ, etc. Privilegiis. Anno, CIO IO CIV.»*)

A két részben a magyar szókészlet nem egyforma, sok olyan szó van a magyar-latin részben, a melyet a latin-magyar részben hasztalan keresünk. Épp azért a használat alkalmával szükséges dolog mind a két részt figyelembe venni. S ha már a két főrész egymáshoz való viszonyáról irunk, meg kell említenünk azt is, mi szükség volt a magyar-latin részre, hiszen eddig valamennyi szótárunk latin-magyar volt. A dolog megértéséhez tudnunk kell, hogy a humanisták az iskolában anyanyelven írt szövegeket is fordítottak latin nyelvre. Német iskolákban németből latinra, magyarokban pedig magyarról latinra kellett tudni fordítani a tanulóknak. A humanisták e pædagogiai elve hozta magával, hogy szükség volt olyan szótárakra is, a hol a nemzeti nyelv abécze-rendbe szedett szavai vannak latinul magyarázva. A németeknél az első ily szótár 1477-ből való (vö. PAUL, Grundriss² I. 23), nálunk pedig 1604-ből.***) SZENCZI MOLNÁR ALBERT tehát azzal, hogy latin-magyar szótára mellé magyar-latint is adott, az iskoláinkban érvényes humanista pædagogiai elvek alapján való tanítás szükségleteit elégítette ki.

A további fejtegetéseket úgy vélem a leghelyesebben kihivetőknek, ha MOLNÁR Dictionariumát kiadásról-kiadásra ismertetem. Tudnunk kell ugyanis, hogy MOLNÁR Dictionariuma több kiadást ért. Az első 1604-ben, a második 1611-ben, a harmadik 1621-ben jelent meg. E három kiadást MOLNÁR rendezte sajtó alá. Halála után († 1633) szótára még kétszer hagyta el a sajtót, az egyik kiadás 1644—45-ből való, a másik 1708-ból. SÁNDOR ISTVÁN említ ugyan 1700-ban és 1740-ben megjelent kiadásokat is (vö. Sokféle VIII. 45), de ilyen kiadásokról semmi közelebbit nem tudunk. Lássuk most már a különféle kiadásokat egyenként.

a) Az első kiadás, a melynek címét feljebb közöltem, következő tartalmú: α) Latin-magyar rész: A tulajdonképpí szó-

*) A meglevő, illetve eddig ismert példányokat l. SZABO KÁROLY, R. M. Könyvtár I. Megvan a M. N. Múzeum könyvtárában is, jegye RMK. 373.

**) SZAMOSKÖZY szótára is erre az időre esik, vö. NyK. XXXVI. 57.

tári részt megelőzi a II. Rudolf osztrák császárhoz írt ajánló levél, mely után az olvasóhoz írt előszó következik. Ez az előszó szótárírodalomtörténetünk legfontosabb forrása. Ebben mondja el MOLNÁR, kik voltak előzői a szótárírás terén, hogyan, milyen forrásművek alapján dolgozta ki a magáét. A PÁPAI PÁRIZ szótárának BOD-féle kiadásában közölt szótárírodalmi vázlat is MOLNÁR előszava alapján van csinálva. Az előszót versekbe foglalt buzdítások követik, melyekre a mű első főrésze, a latin-magyar rész következik.

β) Magyar-latin rész: Ennek az ajánló levele BÁTHORI ISTVÁNHOZ, RÁKÓCZI ZSIGMONDHOZ, THURZÓ SZANISZLÓ és THÖKÖLYI SEBESTYÉNHEZ van intézve, az előszó pedig a magyar- és erdélyországi tanuló ifjúsághoz. Az előszó egyúttal helyesírástörténeti emlékünknél, a mennyiben MOLNÁR itt mondja el, hogyan jelöli a magyar hangokat, s milyen jeleik vannak más magyar nyomtatványokban. A *cs*-t ő *cz*-nek, *cz*-t pedig *tz*-nek írja, nála *k* (szóvégén *c*), *ly*, *ny*, *ty*, *gy*, *sz*, *s* (= *s*, *zs*), *ó*, *ú*, *o* (= *o*, *ó*), *á* stb. a jelölés. Szótárában azonban nincsenek következetesen írva a magyar szavak, a minnek az a magyarázata, hogy magyar forrásainak helyesírását igen sok esetben megtartotta. Szolgáljon ennek igazolásául a következő pár példa: CALEPINUS szótárában ez van: «*Tabernaculum — Level zin, hailek.*» MOLNÁR ezt az értelmezést szóról-szóra kiírja, azonban a maga helyesírási elveinek megfelelően így írja át: «*Tabernaculum — Level szén Haylek.*» MOLNÁR ugyanis a *v*-t *v*-vel, az *é*-t *e*- vagy *é*-vel, az *sz*-et *sz*-szel, a *j*-t szótagzáró szerepben *y*-vel jelöli szótárában. Nem így jár el a következő esetekben: MOLNÁR a *cs* hangot *cz*-vel, a *cz*-t meg *tz*-vel írja, s mégis azt látjuk, hogy egyszer ezt írja: «*Alauda — Patsirta, Sússetec*», «*vtsu — excretum*», másszor meg ezt: «*Galerita — Sússetek, Paczirta*», «*oczu — excretum*»; példa *cz*-re: «*Chamæpitys — Kalintsa, Kalintza.*» Ezek a következetlenségek aztán sokszor tévedésbe ejtik a MOLNÁR alapján dolgozó szótárírókat. MOLNÁR például ezt írja: «*Eczet-kóro — Baculus pastoris*», s ezt az adatot a NySzót. *eczet-kórónak*, KRESZNERICS azonban *eczet-kórónak* olvassa. A következetlenül írt szavakból azonban azt a fontos tanulságot meríthetjük, hogy a mi nem a MOLNÁR helyesírási elvei szerint van írva, az nem is MOLNÁR saját adata, hanem MOLNÁR által

valamely magyar könyvből az illető könyv helyesírásával kiírt adat.

Ez előszó után versekbe foglalt buzdítás, majd pedig maga a magyar-latin szótár következik. Fentebb említettem, hogy mi volt az oka annak, hogy egy magyar-latin szótárra is szüksége volt tanuló ifjuságunknak. Itt csak azt említem meg, hogy aránylag ennek az elkészítése okozhatott a legnagyobb gondot. Latin-magyar szótár készítése nem oly fáradságos feladat; elévgre voltak latin szótárak, a melyekbe a magyar értelmezéseket csak be kellett írni, s kész volt a mű. A magyar-latin részt azonban össze kellett előbb szerkeszteni, mert ilyen műve irodalmunknak egyáltalában még nem volt. S MOLNÁR magyar-latin szótára egész a XIX. századig az egyetlen e nemű könyvünk volt. Ez is mutatja, hogy a magyar-latin részt sokkal fáradságosabb volt összeszerkeszteni, megírni. S hogy MOLNÁR ezt a részt nem a latin alapján készítette, mutatja az, hogy a két rész magyar szókészlete nem egyforma, pl. a lat.-magy. részben ez van: «*Talitrum — Fitty, Fittyentes, Vyal valo pattantas*» (így a 2. kiadásban is), a magyar-latin részben pedig ez: «*patok — talitrum.*» A *patok* szó a latin-magyar részben nem fordul elő. Csakis a magyar-latin részben fordulnak elő a következő adatok is: «*Madár húr — Ligustrum*» (a lat.-magy. részben: «*Ligustrum — Fagyalfa*») | «*Jasz készeg — Phoxinus levis*» (a lat.-magy. részben a latin szó sem fordul elő) | «*Szederjin — Rubus Ideus*» (a lat.-magy. részben «*Rubus — Czipkebokor*», a mi CALEPINUSBÓL való: «*Rubus — Tsipkebokor*»; CALEPINUSBAN «*Rubus Idæus*» nincs értelmezve) | «*Iz haylas — Junctura*» (a lat.-magy. részben nem fordul elő) stb. E néhány példával azt akartam bizonyítani, hogy MOLNÁR szótára két részében való magyar szókészlet nem egyforma s épp ezért kutatásaink alkalmával mindkettőt figyelembe kell vennünk.

A magyar-latin rész után közölve van a régi magyar jogi emlékekben előforduló, nehezebben érthető latin, illetve latino-sított (pl. *üzbég, batka, ioccerdeg, jobbágy*) szavak abécze-rendbe szedett jegyzéke, a melyet ZSÁMBOKI (SAMBUCUS) JÁNOS készített. A szójegyzék címe: «*Difficiles aliquot et insolentiores voces, quæ in priscorum Vngariæ regvm Decretis et in Jure Ungarico, Stephani Verbôczij passim occurrunt, cum notatione Joannis*

Sambuci Tirnaviensis.» Minthogy ZSÁMBOKI JÁNOS 1584-ben halt meg, a MOLNÁR szótárában levő jegyzék nem lehet eredeti. MOLNÁR szótára részére készített czikk. S csakugyan, ha ezt a jegyzéket ZSÁMBOKI JÁNOS WERBŐCZI kiadásával, a «Tripartitvm opvs ivris consvetvdinariii incliti regni Hvngariæ... Viennæ, 1581» cziművel összehasonlítjuk, e kiadványban találunk egy betűrendes «Index tripartitorvm brevis, vna evm difficilivm aliquot vocvm in articul. notatione. Per Samb.» cz. szótárkát, a melynek értelmezései a MOLNÁR szótárában közlöttekkel szóról-szóra egyeznek, pl. MOLNÁR Dict.:

«*Jobagio*, Colonus, ruricola» | «*Joccerdeg*, Furtorum collectores» | «*Thanya*, Sinus, piscatura, foetus» | «*Vzbék*, Facinorosi ad aliquot dies inviolabiles» | «*Weycz*, Loca vda separata, sagenisque apta».

Ezek ZSÁMBOKI WERBŐCZI kiadása indexében egészen úgy vannak közölve, mint MOLNÁR szótárában, még pedig így:

«*Jobagio*, colonus, ruricola» | «*Joccerdeg* furtorum collectores» | «*Thanya*, sinus, piscatura foetus» | «*Vzbeq*, facinorosi ad aliquot dies, inviolabiles» | «*Weycz*, loca vda separata, sagenisque apta» stb.

Ez egyezésekből az következik, hogy MOLNÁR ZSÁMBOKI-nak egyik WERBŐCZI kiadásában található jogi szótárkáját a maga művébe átvette. Azonban marad néhány szó, a mely ZSÁMBOKI-nál nem fordul elő s a melyekről nem tudom kimutatni, hogyan kerültek MOLNÁR művébe. Ilyen pl. «*babca*, Numus Bohemicus, quarum tres efficiunt Cruciferum Germanicum» | «*Rekecz*, Claustrum piscinarum» stb.

A jogi kifejezések után «*Epitheta*, antitheta et adivneta M. T. Ciceronis Collecta» vannak közölve. Abécze-rendben vannak felsorolva az ellentétes szavak (pl. *dispero*: ellentéte *spero* stb.), továbbá azok a jelzők, a melyek CICERO műveiben állandó kísérői egy-egy szónak, s a melyek emelik a stílus vagy a beszéd szépségét (pl. *oratio*: *prudens*, *assidua* stb.). Ez a rész világosan mutatja a humanista MOLNÁRT.

Az első kiadás tartalmának ismertetése után szóljunk arról, milyen hatások alatt szerkesztette össze MOLNÁR a maga szótárát.

Említettem már, hogy MOLNÁR-nak tetszését DASYPIDIUS «*Dictionarium Latino Germanicum et vice versa Germanico*

Latinum»*) cz. műve nyerte meg. Az volt a törekvése, hogy ehhez hasonló latin-magyar és magyar-latin szótárt készítsen. DASYPODIUS szótárának a többi hasonló mű felett az volt az előnye, hogy figyelembe vette a humanisták által az iskolában olvasott latin írókat-költőket, bőven magyarázta a mythologiai tulajdonneveket, s szótárába iktatta a német városok neveit. A német szókészletet a maga anyanyelvi tudásán kívül régibb német szójegyzékekből is gyűjtötte, természetesen csak azért, hogy ezzel is annál jobban szolgálhassa a német iskolai latin oktatást (vö. PAUL, Grundriss² I. 23). MOLNÁRnak DASYPODIUS szótára tehát nemcsak azon külsőségek miatt tetszett, hogy könnyen hordozható nyolczadrét alakban jelent meg, míg ellenben CALEPINUS ívrét alakú volt, hanem azért is, mert DASYPODIUS a német humanisták által ajánlott latin írók szókészletét dolgozta fel, míg ellenben CALEPINUS, jóllehet a klasszikus írók szókészlete nála is első fontosságú, többet tartott meg a középkori latinságból is. Természetes dolog, hogy MOLNÁR DASYPODIUST a külsőségekben is követte. DASYPODIUS szótárában a latin-német, német-latin rész egybekötve nyolczadrétben jelent meg, ugyanígy MOLNÁR első kiadása. DASYPODIUS negyedik kiadásában (év?. vö. GRIMM, Deutsches Wörterbuch I. köt. bev. XX, XXI) van egy jegyzék a német-latin nyelvű jogi emlékekben előforduló jogi kifejezésekről, ugyanilyen van MOLNÁRnál a magyar jogi kifejezésekről. Minthogy DASYPODIUS első három kiadásában a jogi kifejezések e jegyzéke még nincs közölve, azt kell mondanunk, hogy MOLNÁR DASYPODIUS negyedik kiadásán túli kiadások**) valamelyikét használta. Hogy melyik lehetett e kiadás, nem tudom. MOLNÁR azt mondja, hogy neki DASYPODIUSnak a strassburgi RIHELIVS THEODOSIVSNÁL megjelent kiadása tetszett a legjobban (vö. 1604. évi Dict. lat.-magy. rész, előszó: «pre omnibus tamen placuit sequi Dasypodiani Dictionarii eam methodum, qua illud nuper disposuit vir de re literaria optimè meritus Theodosius Rihelivus, civis et Typographus Argentinensis»).

*) Az első kiadás csakis latin-német volt (1535), a második kiadás 1536-ból való s német-latin részszerrel van bővítve. Harmadik kiadása 1537-ből. Vö. Strassburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. Strassburg 1901, 35. lapon.

***) Utolsó általam ismert kiadás 1692-ből való.

Azonban RIHELIIUS sajtója alól került ki az 1537-ik évi (vö. SZAMOSI, Szenczi Molnár Albert mint szótáríró. Irodalmi értesítő, szerk. Márki Sándor, 1874, 138. l.), valamint az 1565-iki kiadás is.*) Az elsőben nincs meg a jogi szójegyzék, a másodikban pedig benn van.

A latin szókészletre nézve MOLNÁR nem elégedett meg a DASYPODIUSban levővel. A hiányzó latin szavakat CALEPINUSBÓL, STEPHANUSBÓL, FRISIUSBÓL**) s más művekből pótolta (vö. 1604. évi Dict. lat.-magy. rész, előszó: «Dictiones verò quasdam, quæ apud Dasypodium non erant, sed in lexicis quibusdam reperiebantur, ego adscripsi: Et sic Dasypodium ex Calepino, et Thesauris Stephani et Basillii, ex Frisio, ex Onomastico Chytherei et aliundè plus sexcentis auxi dictionibus: quibus singulis brevem et perspicuam interpretationem Ungaricam apposui»). Ez állítás helyességéről könnyen meg lehet győződnünk, ha DASYPODIUS latin-német részét összehasonlítjuk MOLNÁR Dictionariuma lat.-magyar részével.

Minthogy már most ismerjük azt a művet, illetve műveket, a melyek alapján MOLNÁR a latin szókészletet összeszerkesztette, lássuk immár, honnan merítette a magyar értelmezéseket. Látzólag nagyon könnyű erre a felelet. MOLNÁR ugyanis maga azt mondja, hogy már ifjú korától fogva sok magyar könyvet olvasott, s hogy ezekből, valamint saját anyanyelvi tudásából szerkesztette össze szótárát (vö. 1604. évi Dict. magy.-lat. rész, előszó): «Ex quibus [értsd: libris ungaricis] omnibus et mea memoria conflavi hoc Dictionarium». Két könyvet meg is jelöl forrása

*) Az 1565 i kiadás megvan a M. T. Akadémia könyvtárában. Ugyanitt van egy címlap nélküli DASYPODIUS is, a melybe valaki MOLNÁR szótára második kiadásából írta bele a magyar szavakat. A szótár LUGOSY JÓZSEF tulajdona volt egykor. — Egy 1536. évi kiadás van a körmeözbányai ferenczeseknél. Egy 1538. évi kiadás van a pozsonyi Szent-Ferencz-rendiek könyvtárában.

**) STEPHANUS ROBERTUS († 1559) francia tudóst és párizsi könyvnyomtatót felszólították, hogy dolgozza át CALEPINUS-t. Az átdolgozás helyett egy teljesen új, kiváló jelességű latin, illetve latin-francia szótárt készített (először megjelent 1531-ben). Vö. I. MÜLLER: Handbuch II. 612. Ebből készített JOANNES FRISIUS egy latin-német szótárt, a melynek első kiadása 1541-ben jelent meg, vö. GRIMM, DWb. I. XXI, PAUL, Grundr.² I. 23.

gyanánt. Az egyik CALEPINUS szótára, melyről Dictionariuma 3. kiadásában (lat.-magy. rész, előszó) ezt mondja: «cuius medulla sive epitome est hoc nostrum Lexicon», a másik BARONYAI DECSI JÁNOS «Adagiorum... chiliades quinque» című műve, a melyet szótára második kiadásába dolgozott fel. A többi forrást azonban nekünk kell kimutatnunk, mert nem úgy áll a dolog, hogy MOLNÁR «latin-magyar része egészen a CALEPINUS-féle híres soknyelvű szótáron alapszik» (vö. SIMONYI, A magyar nyelv²: 22), hanem úgy, hogy CALEPINUS egyik olyan forrása a műnek, a milyen pl. SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája. Nem szólva arról, hogy MOLNÁRNÁL sok olyan latin szó van magyarul értelmezve, a mely latin szó CALEPINUSBAN elő sem fordul, csak azokat a latin szavakat emelem ki, a melyek CALEPINUSBAN magyar értelmezés nélkül fordulnak elő, s MOLNÁRNÁL értelmezve vannak. Ilyen szó a többi közt:

«Homagium — *Ember díja*» (CALEP.-ban nincs meg a lat. szó) | «Melilotos — *Safran színő kővi fű*» (magy.-lat. rész: «*Sár kerep* — Melilotus»); CALEP.-ban Melilotos nincs magyarul értelmezve) | «Panus — *Bél fonalnak Őszve tekervénye, kit az bordan, altal boczatnac. Item Mivigy, kemény kelevény embernek nyakan, vagy agyekjan az póczki kőrül*»: magy.-lat. rész: «*Vető karo, az gombolyitasba* — Panus»); CALEP.-ban a Panus szó nincs magyarul értelmezve) | «Psilothrum — *Szór koppaszto kenet*»: magy.-lat. rész: «*Simító kenet* — Psilothrum»); CALEP.-ban a Psilothrum szó nincs magyarul értelmezve) stb.

Ide tartoznak az olyan értelmezések is, a mikor az értelmezés egy része CALEPINUSBÓL való, másik része azonban nem CALEPINUSÉ, pl. MOLNÁR A.-nál:

«Canistrum — *Kosár, kóbor*»: CALEPINUSNÁL csak ennyi van: «Canistrum — *kosár*» | «Helleborum — *Ptűszentő gyöker, Zászpa, vel, Fejér Hunyor Sarga kükeresz*»: CALEP.-ban csak ennyi: «Helleborus: *Zászpaé*» | «Carduus — *Bogács koro*», magy.-lat. rész: «*Hejajkut, bogácskoro* — Carduus fullonum, dipsacus»: CALEP.-ban: «Carduus — *Bogátskoro*» stb.

Az ilyen példák, a melyeknek a számát igen könnyű szaporítani, azt bizonyítják, hogy MOLNÁR nem elégedett meg azzal, hogy CALEPINUST egyszerűen lemásolja, hanem arra törekedett, hogy az akkor ismert magyar könyvekből egy jó, hasznavehető

szótárt készítsen. Hogy irodalmunkban többször megismétlik azt az állítást, hogy MOLNÁR egyszerűen lemásolta volna CALEPINUST (Nyr. XVII. 358, XVIII. 32), annak oka, hogy MOLNÁR forrásai-val szemben nem járt el a kellő kritikával, nem járt el pedig akkor, ha CALEPINUS egy-egy sajtóhibájával szemben etimológi-zálhatott. Innen van aztán, hogy egy és ugyanazt a szót, a szerint, a honnan kiírja, gyakran kétféle helyesírással közli abban a hiszemben, mintha az két külön szó volna; pl. szerinte «Allium — *Fokhagyma, Foghagyma*» | «Chamæpitys — *Kalintsa, Kalintza*» stb. Megjegyzendő, hogy forrásait legtöbbször átírta a maga helyesírása szerint, mindazonáltal megtörténik, hogy for-rása helyesírását tartja meg. Ilyenkor aztán megesik, hogy forrása sajtóhibáit is pontosan megtartja. Ezek a sajtóhibák az okai annak, hogy MOLNÁR szótáráról többen azt vallották, hogy CALEPINUSBÓL való másolat. Három ilyen nevezetes sajtóhibát mutattak ki eddig; ezek a következők:

a) *Főveg*. CALEP. ban ez van: «Capitium — *Főveg, bérétra*». Itt a *Főveg* sajtóhiba *főveg* = süveg helyett. CALEPINUS ez adatát így használta fel MOLNÁR: «Capitium — *Főveg, Beretra, Süveg*», magy.-lat.: «*Főveg — Capitium*». A sajtóhiba vándorlásáról lásd a Nyelvőrkalauzt és SZILY, NyÚSz.); — b) *Kőg*. CALEP.-ban ez van: «Circus, circulus — Kerengő, kerek *kőg*». Itt a *kőg* szót *kögy*-nek kell olvasni (SZARVAS szerint *kégy*-nek Nyr. XVI. 33.), a mely egy a régi m. *kégy, kéd*: «stadium» szóval (vö. NySz.). MOLNÁR ezt az ada-tot így írta ki: «Circus — kerengő, kerec *kőg*», «Circulus — kerengő kerec, *kőg, karika*»; magy.-lat. rész: «*Kőg — circulus, circus*». Az olvasatbeli hiba további sorsáról vö. SZILY, NyÚSz.; — c) *Nemtő*. CALEP.-ban ez van: «Genius — *Nemtő*», «Genialis — *Nemtőhöz való*» (1590. évi kiadásban). Itt a *nemtő* sajtóhiba *nemző* helyett. MOLNÁR ezt a sajtóhibát így adja vissza: «Genius — *Nemtő, Természeti Isten*»; «Genialis — *Nemtőhöz való*»; magy.-lat. rész: «*Nemtői — Genialis*». A sajtóhibára vö. SZILY, NyÚSz. — Ilyen sajtóhiba azon-ban nemcsak CALEPINUSBÓL került MOLNÁR ALBERTBE. Ilyennek tartom a «*Lutz fa — Abies*»-beli adatot, a mely egy helyes *luch fa* (olv. *lucs fa*) alakból való stb.

A tanulság az eddigi példákból az, hogy MOLNÁR szótárá-nak egyik főforrása CALEPINUS Dictionariuma; e forrásával szem-ben azonban MOLNÁR sokszor kritika nélkül járt el, mert több

sajtóhibáját nem vette észre, s mint régi vagy élő szavakat művébe felvette. Azonban MOLNÁR más forrásaival szemben is így járt el. CALEPINUSON kívül ugyanis MOLNÁR másik főforrása SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája, a mely 1604-ig MOLNÁR szótára megjelenéséig több kiadásban jelent meg (vö. NyK. XXXVI. 311.).

Hogy MOLNÁR SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturáját mind a lat.-magy., mind pedig a magy.-lat. rész szerkesztésénél felhasználta, annak igazolására szolgáljanak a következő példák:

{ MA.¹: «*Jaskészeg**) — Phoxinus levi; } CALEP.-ban nincs meg
 { SZIKSZ. 1590, 82. l.: «Phoxinus leuis — *Jaz kezeg* } a latin szó.

{ MA.¹: «*Szederyjn* — Rubus Ideus» } CALEP.-ban a latin szó
 { SZIKSZ. 1590, 26. l.: «Rubus ideus — *Szederyjn*» } nincs m.-ul értelmezve.

{ MA.¹: «*Ligustrum* — *Fagyal fa*», «*Madár hír* — Ligustrum». }
 { CALEP. 1590: «*Ligustrum* — *Fagyal fu*»; }
 { SZIKSZAI 1590, 37. l.: «*Ligustrum* — *Fagyalfa*»; }
 { " u. o. 20. l.: «*Ligustrum* — *Madar hur*». }

{ MA.¹: «*Cœnum* — *Sar, Förtő*»; «*Sikerés sár* — Cœnum» }
 { CALEP.: Cœnum — *sár törtő*» (minden kiadásban sajtóhibában); }
 { SZIKSZAI 1590, 181. l.: «Cœnum — *Sekeressar*». }

{ MA.¹: «*Misegrad* — Visegradum, Civitas et arx Vngariæ». }
 { SZIKSZAI 1590, 233. l. és minden kiadás: «Visegradum — *Misegrad*». }

{ MA.¹: «*Kránitz* — Carinthiacus, *Kranitz Ország* — Carinthia» }
 { SZIKSZAI 1590, 231, 232: «Carinthiacus — *Kranicz*». }

Még kétségtelenebb azonban, hogy MOLNÁR egyik főforrása SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája, ha a Dictionarium magy.-lat. részének következő szavait vetjük egybe SZIKSZAI FABRICIUSSAL:

MA. ¹ :	SZIKSZAI F. 1590:
<i>Bor</i> : « <i>Bor</i> , Vinum, Temetum,	(52, 53, 54. l.) « <i>Vinum</i> — <i>Bor</i> .
<i>Forrott must</i> , Sapa, Vinum defrut-	Vinum hornum. <i>Ez idei bor</i> . Vi-
tum. <i>Ez idei bor</i> , Vinum hornum.	num odoratum — <i>Szagos Bor</i> .
<i>Szagos bor</i> , Vinum odoratum. <i>Jo</i>	Vinum fragrans — <i>Jo illatu bor</i> .

*) Ha a MA.-ból való idézetnél a magyar szó van elül, akkor az adat a magyar-latin részből való; ha a latin szó áll elül, a latin-magyar rész értendő.

illato bor, Vinum fragrans. *Nyuló bor*, Vinum fugiens, Spissum. *Fő bántó bor*, Vinum vehemens. *Sűrő bor*, Vinum crassum. *Oo bor*, Vinum inveteratum. *Kastelyos bor*, Vinum rubellum. *Tavali bor*, Vinum bimum. *Harmad évi bor*, Vinum diluū.¹⁾ *Hontóltót bor*, Vinum vernaculum. *Idegen országi bor*, Vinum exoticum. *Erős czipős bor*, Vinum acre. *Dohos bor*, Vinum mucidum. *Nyarlott bor*, Vappa».

Vinum fugiens, spissum — *Niulo bor*. Vinum vehemens — *Fő banto fő faio bor*. Vinum crassum — *Sűrő bor*. Vinum inueteratum, vetus, vetulum — *O bor*. Vinum rubellum — *Kastely bor*. Vinum bimum — *Tavali bor*. Vinum trimum — *Harmadévi bor*. Vinum dilutum. Vizes bor. Sapa, defrutum — *Forrot must*. Vinum vernaculum — *Hon tóltót bor*. Vinum exoticum — *Mas ország beli bor*. Vinum acre — *Erős czipős bor*. Vappa — *Niarlot bor*. Vinum mucidum — *Dohos bor*».

Kigyó: «*Kigyó*, Serpens, Anguis, Ophis. *Egerésző kigyó* Myargus, *Két fejtő kigyó* Amphibæna. *Kurta kigyó*, Acontias, Jaculus. *Marásával rothasztó kigyó*, Seps. *Mérges kigyó*, Vipera, Præster, Dipsas. *Szarvas kigyó*, Cerastes, Aspis cornuta. *Tarka kigyó*, Teucrena. *Tehen szopo kigyó*, Boa. *Vért indító kigyó*, Hæmorrhoidis, Salamandra. *Vizi kigyó*, Anguis, Natrix, Hydrus.²⁾

(68, 69. l.) «Serpens — *Kigyó*... Myargus — *Egerésző kigyó*. Amphibæna. -- *Kettős fejtő kigyó*. Acontias, Jaculus — *Kurta merges kigyó*. Seps — *Marasauval rothasztó kigyó*. Vipera — *Merges kigyó*. Cerastes — *Szarvas kigyó*. Teucrena — *Tarka kigyó*. Boa — *Tehen szopo kigyó*. Hæmorrhoidis, Hæmorrhoidia. Salamandra — *Marasauval veert indító kigyó*. Anguis, Natrix, Hydrus — *Vizi kigyó*».

Papiros: «*Papyros*, Charta, Papyrus. *Sima papiros*, Glabra papyrus. *Sásos vagy Régal papiros*, Charta regia. *Vékony draga papiros*, Augusta papyrus. *Takora*³⁾ *papiros*, Charta emporctica. *Folyó papiros*, Charta bibula.

190, 191. l.: «Charta, papyrus — *Papiros*, Glabra papyrus — *Sima papiros*. Charta regia — *Sasos, vaj, reegal papiros*. Augusta papyrus — *Draga vekony papiros*. Charta emporctica — *Takaro papi(ros)*. Charta bibula — *Folyó papiros*».

¹⁾ MA. hibásan írta le SZIKSZAIT, mert másolásakor egy sort átugrott; helyesen I. SZIKSZAINÁL a szórva szedett részt.

²⁾ MA. a SZIKSZAINÁL levő neveket abéczerendbe szedte. Ennyi az ő újítása.

³⁾ MA³-ban: *Takaro*.

Szőlő: «Szőlő, Vinea. *Vyonman palantalt szőlő*, Vinea novella. *Régi agg szőlő*, Vinea veterana. *Ritka levelő szőlő*, Vinea Calvata. *Parlag szőlő*, Vinea sterilis et viduata. *Szőlő*, Vva. *Enni valo szőlő*, Vva escaria, cibaria. *Lugason termet szőlő*, Vva pergulana. *Allo szőlő*, Venuncula. *Nagyszemő szőlő*, Vva Spionia. *Malosa szőlő*, Vva Malvatica. *Fejer szőlő*, Vva Argitis Spinaria. *Keczke czóczo szőlő*, Vva Bumastos. *Muskotaly szőlő*, Vva a. iana, apiaria. *Romonya szőlő*, Vva praecoqua, praecia, praecociana. *Rosaszemő Bakator szőlő*, Vva Helvola. *Gersely szőlő*, Vva dactylina. *Aszszu szőlő*, Vva passa. *Hullo szőlő*, Vva semicaduca».

45, 47, 48. 1.: «Vinea — Szőlő. Vinea nouella — *Vyðnan plantalt szőlő*. Vinea veterana — *Regi ag szőlő*. Vinea caluata — *Ritka levelő szőlő*. . . . Vva — Szőlő. Vva Escaria, cibaria — *Enni valo szőlő*. Vva Pergulana — *Lugason termör (!) szőlő*. Venuncula — *Allo szőlő*. Vva Spionia — *Nagyszemő szőlő*. Vva Maluatica — *Malosa szőlő*. Vva Argitis, Spinaria — *Feier szőlő*. Vva Bumastos — *Keczke szemő szőlő*. Vva Apiana, apiaria — *Muskotal szőlő*. Vva Romana, durancina — *Romonía szőlő*. Vva praecoqua, praeciae, praecina — *Go her.**) Vva Heluola — *Rosa szemő vaj bakator szőlő*. Vva Heluenata — *Gersely szőlő*. Vva passa — *Aszszu szőlő*. Vva seminata, semicaduca — *Hullo szőlő*».

Az eddig idézett adatok, a melyeknek számát igen könnyű szaporítani (vö. pl. a magy.-lat. rész *alma*, *cseresnye*, *ló*, *majom*, *szőlőtő*, *szilva* szavaknál felsorolt különféle magyar elnevezéseket SZIKSZAI F. megfelelő helyeivel), mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy MOLNÁR Dictionariumának SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája egyik jelentős főforrása. E szerint eddig két művet tudunk megjelölni, a melyek alapján MOLNÁR Dictionariumába a magyar részt beiktatta; az egyik CALEPINUS, a másik SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy MOLNÁR SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája mely kiadását használta. Ezt a kérdést könnyen eldönthetjük, ha a Nomenclatura különböző kiadásában előforduló bővítéseket összevetjük MOLNÁR szótárával. A Nomenclatura «Regionvm, terrarvm, gentium et Ciuitatum nomina» csoportjában pl. a különböző kiadásokban bőví-

*) A szórva szedett részeket MA. másolás alkalmával tévedésből kihagyta.

tések vannak. Így az 1597. évi kiadásban jelennek meg először a következő nép- és földrajzi nevek:

SZIKSZAI F. 254. l.: «Bistricia — *Besztercze*»: MA.¹: «*Beszterce* — Bistricia» | SZIKSZAI F. 252. l.: «Cirkassus — *Czerkesz*»: MA.¹: «*Czerkesz* — Circassus» | SZIKSZAI F. 254. l.: «Medius Mons — *Felsőbánya*»: MA.¹: *Felső bánya* — Medius mons, Civit. Vng.» | SZIKSZAI F. 253. l.: «Carmanus — *Karmany*»: MA.¹: «*Karmany* — Carmanus» | SZIKSZAI F. 253. l.: «Guncium — *Kőszógh*»: MA.¹: «*Kőszeg* — Guncium, Civit. Vngariæ» | SZIKSZAI F. 251. l.: «Marmacia, Marmarussa — *Maramaros*»: MA.¹: «*Maramaros* — Marmacia, Marmarussa» | SZIKSZAI F. 254. l.: «Altinium — *Tolna*»: MA.¹: «*Tolna* — Altinium, Civitas Vngariæ stb. stb.

A nép- és földrajzi neveken kívül hadd álljon itt még néhány fogalomszó, a mely MOLNÁR szótárában megvan s a mely SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája különböző kiadásai közül az 1597. évben megjelentben fordul elő először:

SZIKSZAI F. 145. l.: «Carnifex, tortor — Hoher, *henger*»: MA.¹: «*Henger* — Carnifex» | SZIKSZAI F. 19. l.: «Caryophillum Judicum, majus — Sarga rosa, *Cassai rosa*»: MA.¹: «*Kassai rosa* — Lychnis» | SZIKSZAI F. 69. l.: «Culter præcisorius — Csoroszla, *Lemezvas*»: MA.³: «*Lemezvas* — Culter præcisorius in aratro» | SZIKSZAI F. 159. l.: «Merenda, Antecœnium — Osonna, *lorant*»: MA.¹: «*Lorant* — Merenda, Antecœnium» | SZIKSZAI F. 257. l.: «Alloidium — *Majorház*»: MA.³: «*Majorház* — Allodium» | SZIKSZAI F. 166. l.: «Hydria, urna — Viz merő vödör, *vendely*»: MA.¹: «*Vendely* — Acrotophorum» | SZIKSZAI F. 162. l.: «Caseus secundarius — uy lagy sayt, vagy az első teynek az savojabol csinalt sayt, *sendicze*»: MA.¹: «*Sendicze* — Caseus secundarius» stb. stb.

Azt hiszem, az eddig felhozottakból eléggé kitűnt, hogy MOLNÁR ALBERT SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája 1597. évi kiadását dolgozta fel szótárában.

Hogy e két főforráson kívül mely magyar könyvekből merített még MOLNÁR az első kiadás alkalmával, nem tudom megmondani. TOLDY FERENCZ (A magy. nemz. irod. tört.² I. 82, 4106. l.), s utána SZAMOSI JÁNOS (Szenczi Molnár Albert mint szótáríró: Irodalmi értesítő, szerk. MÁRKI S. Bpest 1874: 139. l.) azt állítja, hogy MOLNÁR egyik magyar nyelvi főforrása KÁROLI Bibliája lett volna. A dolog nagyon valószínűnek látszik, én

azonban ezt az állítást MOLNÁR szótárából nem tudom bebizonyítani. TOLDY, s utána SZAMOSI pedig a bizonyítással említett műveikben adósk maradtak.

A hogy KÁROLI Bibliája magyar szókészletét nem tudom kimutatni MOLNÁR szótárából, éppúgy nem tudom bebizonyítani, hogy MOLNÁR felhasználta volna a CLUSIUS-BEYTHE-féle «Stirpium nomenclator Pannonicus»-t (Antverpiæ 1584) vagy pedig BEYTHE «Fives könyvét» (1595). Egy MOLNÁR ALBERTHEZ intézett levél alapján*) DÉZSI LAJOS azt írja (Molnár A. életrajza 112. l.), hogy MOLNÁR feldolgozta a BEYTHE-féle latin-magyar növénytani szótárt is. Ezt az állítást el nem fogadhatjuk. Mi épp azt tudjuk kimutatni, hogy MOLNÁR BEYTHÉT nem dolgozta fel. Ime néhány példa ennek igazolására:

BEYTHE Nomencl. 1584: «Geranium vulgare. Varyu lab... Geranium alterum, pes columbinus vulgo dictus. *golya köröm*, h, e, ciconiæ vnguis». (Ugyanígy CLUSIUS 422. l., BEYTHE: Fives könyv. Index és 88. l.)

MOLNÁR A.^{1, 2, 3}: «Geranium — *Daru orru fű*» (= SZIKSZAI-FABR. 17. l.: Geranium — *Daru orru fű*).

MA.^{1, 2, 3}-ban *golyaköröm* nem fordul elő.

BEYTHE Nomencl. 1584: «Gallium. *tey sugoryto fiu*, Zent Iuan verága, h. e. flos Sancti Johannis Bap.»

MA.-ban se «Gallium»-ról, se pedig «tejsugorító fű»-ről nincs szó.

Ha pedig MOLNÁR és BEYTHE egyeznek, akkor bizonyos dolog, hogy az illető növénynév SZIKSZAI FABRICIUSBAN is megvan, pl.:

MA.¹: «Helleborum — Pirüszentő gyöker, Zaszpa, vel *Fejér Hunyor*, *Sarga kükercz*».

BEYTHE 1584. Nomencl.: «Helleborine Matthioli, *sarga kökőrczin*, Helleborus albus, *feyer hunyor*»

SZIKSZAI F. 1590, 19. l.: «Helleborus albus — *Feier hunyor*, Helleborine Matthioli — *Sarga kőkőrczin*».

MA.^{1, 2, 3}: «*Meteng* — Vrtica perijuncta».

BEYTHE 1584, Nomencl.: «Peruinea, clematis daphnoides, *meteng*».

SZIKSZAI 1590, 30. l.: «Vrtica perijuncta — *Meteng*».

*) Vö. Dézsi L., Molnár A. Naplója 145. l.: «video illas ipsas herbarum denominationes tuo onomastico eodem ordine alphabetico insertas» (1603. jun. 2. kelt levél).

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy BEYTHE nem forrása MOLNÁR ALBERTnek.

b) A második kiadás 1611-ben jelent meg; címe:

a) *Lexicon latino græco hungaricum: Summâ diligentîâ collectum adauctum et nunc recens excusum, In quo et propria nomina pro Studiosis orthographiæ Græcè sunt expressa, et appellativis synonyma Græca passim inspersa sunt non pauca. Vocibus verò positione et diphtongis carentibus, subjecti sunt versus veterum Poëtarum, quantitates syllabarum indicantes. Item Dictiones Vngariçæ Singulâri studio collectæ, Latinè conversæ, in alphabeti ordinem digestæ, et tertia sui parte adauctæ, synonymisque Latinis locupletatæ: Quibus interspersa sunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum adjectis æquipollentibus adagiis Latinis: quæ omnia sub initiali vel præcipua proverbii Vngarici voce facilè reperientur. Auctore Alberto Molnar Szenciensi . . . . Hanoviæ . . . . MDCXI.»*) — ß) «Dictiones Ungariçæ, summo studio collectæ et Latinè conversæ, juxtaque ordinem literarum, prout scribi solent, digestæ. Nunc denuo diligenter emendatæ, plurimis vocibus, formulisque loquendi Latinè redditæ auctæ; et usitatioribus Proverbiis Ungaricis . . . . locupletatæ . . . . Auctore Alberto Molnar Szenciensi. Hanoviæ . . . . MDCXI.»*

A lat.-magy. rész tartalma: Az ajánló levél Magyar- és Erdélyország főuraihoz, espereseihez stb. van intézve. Ebben a levélben van elmondva, mi e második kiadásban újítás, változtatás. Néhány MOLNÁRHOZ intézett üdvözet után következik egy «Catalogus auctorum», a mely SMETIUS Prosodiájából van kiírva, s a melyet a tulajdonképpeni lat.-magy.-görög szótár követ. A szótári rész után «Numeri et notæ arithmetica», «De miraculis mundi», «Duorum clarissimorum viro- rum de Lexicis Judicia» vannak közölve. A magy.-lat. részben ez van: A—Z-ig terjedő magyar-latin szótár, utána az első kiadásban is közölt régi magyar jogi kifejezések szótárkája, végül HONTERUS J. költeménye «De variarum rerum Nomenclaturis per classes distinctas».

Az a kérdés már most, mennyiben jelez haladást MOLNÁR Dictionariumának második kiadása. A haladást a következő pon-

*) Megvan a M. N. Múzeumban, jegye: RMK. 411. Az ismert példányok felsorolva lásd SZABÓ, RMK. I.

tokba foglalhatjuk össze: α) A lat.-magy. részből latin-görög-magyar rész lett. MOLNÁR lat.-gör.-magy. szótára az első s hosszú ideig (1857-ig) az egyetlen e nemű szótárunk. Hogy mi indította MOLNÁRT a görög nyelv felvételére, arra nem nehéz megfelelni. A humanisták a görög nyelvet bevitték az iskolába; MELANCHTHON 1528-ban Szászországban rendszeresen tanította a görögöt (vö. IVAN MÜLLER, Handb. II. 597), DASYPODIUS P. 1533-tól strassburgi görög nyelvi tanár volt. Nálunk a reformációval terjedt a görög nyelvi ismeret. Erazmistáink, mint teszem KOMJÁTHY, tudtak görögül. A reformáció hívei pedig az iskolában tanították a görög nyelvet, pl. HONTERUS. MOLNÁR tehát iskolai szükségletnek tett eleget, mikor lat.-gör.-magy. szótárt szerkesztett.

A görög nyelvi anyagot, a mint az ajánló levélben mondja, latin-görög-francia szótárakból vette, első sorban természetesen STEPHANUSÉBÓL (vö. lat. rész, előszó: «maximo vero usui mihi fuerunt Dictionaria Latino-Græco-Gallica, quæ mihi opportunè commodavit ex sua Bibliotheca Reverendus Dn. Clemens Besius Gallicanæ Ecclesiæ Novæ-Hanoviensis Minister fidissimus...»).

β) A latin szókinésből ebben a kiadásban több szó van közölve, mint az elsőben. A főújítás azonban az, hogy SMETIUS HENRIK «Prosodia... promptissima, quæ syllabarvm positione et diphthongis carentium quantitates, sola veterum Poetarum auctoritate, adductis exemplis demonstrat»*) című művét MOLNÁR a maga szótarába belédolgozta. A tanuló ifjúság ugyanis stílusgyakorlatképpen latin verseket volt köteles írni. Hogy e czélt az iskola minél jobban elérhesse, szükség volt olyan könyvre, a melyből a latin szavak magánhangzóinak időtartamát lehetett megtanulni. MOLNÁR már az első kiadás alkalmával is panaszkodik, hogy a magyar fiúk rossz hangsúlyozással ejtik a latin szavakat. Az iskolának akart tehát használni, mikor SMETIUSnak régi latin költőkből vett példatárát szótarába beiktatta. Hogy mely latin költőből való egy-egy szó, azt Horat., Virg. stb. rövidítések, utalások mondják meg. A közelebbi előfordulást, a kor szokása szerint, ő sem jelöli meg.

γ) Mind a latin, mind pedig a magyar részben lényeges

*) Első kiadása 1599-ben jelent meg. A M. N. Múzeumban levő példányok közt 1603-ból való a legrégebb; könyvtári jegye: L. lat. 1089a.

haladás az, hogy MOLNÁR szótárába latin és magyar közmondásokat, közmondásszerű kifejezéseket iktatott be. A magy.-lat. részben a *«feczke»* szónál pl. ez van: «Czac czaczog mint á feczke», *«kigyô»*-nál meg ez: «kigyót tartani kebeledben», stb. Ugyan így vannak latin közmondások is. Erre nézve szótára előszavában ezt mondja: «Inpersi... usitiora Proverbia Ungarica cum correspondentibus Adagiis Latinis. Ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino-Ungaricorum Cl. Viri Joannis Decii Baronii, quem ante multos annos¹⁾ Argentinae adolescens observanter colui.»

Mi szükség volt arra, hogy MOLNÁR BARONYAI DECSI JÁNOS latin-magyar közmondásait szótárába iktassa? Tudva azt, hogy DECSI ROTTERDAMI ERAZMUSBÓL és más humanista írókból (vö. Nyr. XVIII. 99) merítette Adagiáinak²⁾ latin-görög részét, első sorban is az a gondolat jut eszünkbe, hogy hátha MOLNÁR ezzel is az iskolának akart szolgálatot tenni. S valóban úgy is van. A humanisták, nem művelődéstörténeti, hanem praktikus pädagogiai: erkölcsnemesítő voltakért³⁾ gyűjteni kezdték a közmondásokat, közszólásokat s az iskolában tanították őket. Ilyen másik mű volt a «*Dicta Græciæ sapientum, interprete Erasmo Roterodamo*» is (magyarul 1591-ben jelent meg Debreczenben). MOLNÁR ennek a humanista pädagogiai elvnek tett eleget, mikor e közmondásokat művébe beiktatta.

δ) Az eddig felsorolt újításokon kívül külön is ki kell emelnünk, hogy mind a latin, mind pedig a magyar rész tetemesen bővítve van. MOLNÁR azt mondja, hogy mindazoknak a magyar könyveknek az adatait, a melyeket az első kiadás megjelenése óta elolvasott s a melyeknek egy-egy adatáról észrevette, hogy szótárában nem fordul elő, a maga helyére beiktatta (vö. «*pro secunda Lexici hujus parte locupletanda, quotquot ab amicis et popularibus impetrare potui libros Ungaricos, eos*

¹⁾ 1592-ben, mikor DECSI, mint BÁNFI FERENCZ nevelője megfordult Strassburgban.

²⁾ A mű czíme: «*Adagiorvm græco-latino-vngaricorvm chiliades quinque. . . . Bartphæ 1598.*» A M. N. Muz. példányának könyvtári jegye: RMK. 279.

³⁾ Vö. PAUL, Grundr.³ I. 24.

omnes percursi, et voces omnes quas reperi antè à me non animadversas descripsi et Latine versas editioni huic inserui»). S ebben a kijelentésében teljesen meg is nyugodhatunk: MOLNÁR Dictionariumának második kiadása tetemesen bővített, alaposan átdolgozott munka.

c) MOLNÁR a szótárán folytonosan javított; 1621-ben harmadik kiadásban is megjelent a mű. Címe:

a) Latin-görög m. rész: «Lexicon Latino-Græco-Ungaricum. Jam recens tertiâ curâ recognitum, innumeris pene dictionibus, ac versibus, Syllabarum quantitates indicantibus adauctum, et ita elaboratum, ut ex eo Latinarum dictionum genera, modus declinandi et conjugandi, tanquam ex Thesauro depromi possint. Item Dictionarium Ungarico-Latinum. Infinitis vocibus loquendique formulis ac proverbiiis Vngarico-Latinis locupletatum. Authore Alberto Molnar Szenciensi. Adjecti sunt ad finem libri Indices Chorographici et Chronologici studiosis utiles ac necessarii. Item Syllecta Scholastica clarorum Virorum, Quorum catalogum exhibet frontispicum Syllectorum. Quæ et separatim vendi possunt. Anno MDCXXI. Heidelbergæ»; — β) Magyar-latin rész: «Dictionarium Ungarico Latinum, innumeris vocibus ungaricis, formulisque loquendi Latine redditis, hunc tertiûm locupletatum: Cui inspersa sunt usitatiora Proverbia Ungarica, [cum æquipollentibus Adagiis Latinis: Quæ omnia svb initiali, vel præcipua Adagionis Vngaricæ voce facilè reperiuntur. Authore Alberto Molnar Szenciensi. Heidelbergæ . . . MDCXXI.»

A lat.-gör.-magy. rész tartalma: Az ajánló levél BETHLEN GÁBOR erdélyi fejedelemnek szól. A levélben párhuzamot von MOLNÁR MÁTYÁS király és BETHLEN GÁBOR fejedelem közt. Dicséri BETHLENT, hogy ő is könyvtárat, főiskolát alapított s hogy a főiskolát jeles tanerőkkel látta el. Ezért hálából ajánlja neki szótára harmadik kiadását, a melyről azt mondja, hogy «quod de Patria bene merendi studio, non sine vigiliis hac hyeme [az ajánló levél 1621 márcz. 1-én kelt] recognovi et innumeris penè vocibus adauxi». — A MOLNÁRT magasztaló üdvözlő versek után következik a Catalogus auctorum, majd pedig a tulajdonképeni szótár. A szótári részt a második kiadás lat.-gör.-magy. részében közölt függelékek követik, t. i. számnevek, a világ hét csodájáról stb.

A magy.-lat. rész BETHLEN ISTVÁN kormányzónak van ajánlva.

A tulajdonképpeni szótár után a következő részek közölvék: α) Zsámbokinak valamennyi előző kiadásban közölt jogi szótárkája; β) Magyarország vármegyéinek, városainak, püspökségeinek, vezéreinek, királyainak latin-magyar nevei, majd hasonló névsor a pápákról, római királyokról és császárokról, a török szultánokról; γ) Syllecta Scholastica, a mely tulajdonkép önálló munka.

A harmadik kiadás gondos munka eredménye, a szerző nemcsak hogy bővítette az egyes cikkeket, hanem új, a szótárban addig meg nem levő szavakat is iktatott be. Ime néhány példa: α) Bővített cikkek:

{ 1611. évi kiadás: «Bætis, g. m. βαϊτις, Spaniol Országi folyo viz».
 { 1621. évi kiadás: «Bætis, gen. m. βαϊτις, Spaniol Országi folyo viz.
 Mart. Bætis olivifera crinem redimite corona».

{ 1611: «Líquidum, g. n. Folyo viz».
 { 1621: «Líquidum, di, gen. ne. ὕγρον. Folyo viz, viz».

{ 1611: «Litania, g. f. λιθαιία, Alazatos Imatsag».
 { 1621: «Litánia, æ, g. λιθαιία. Alazatos Imátság, közönséges könyörgés».

β) Ujjonnan beiktatott cikkek, a melyek tehát sem az 1604-iki, sem pedig az 1611-iki kiadásban nincsenek:

«Liquefaciens, tis, g. o. ἐκτίζω». Megolvaszto».

«Scencinum, ni, g. n. σκενκίνον. Szentz, Magyar országi varos, Nagy szombat és Posony között.

«Szenczinum, ni, g. n. velut alij scribunt Szemcinum, σέμκινον, Szentz, est oppidum Ungariæ non procul à Brachio Danubij, inter Tyrnaviam et Posonium, Germanis Wardtberg, quod nomen insculptum est Reipublicæ sigillo antiquissimo: ubi natus est autor hujus Libri Alb. Molnar Anno Christi 1574. 1. Sept.»*)

«Izzó, Fervens, Fervidus, exæstuans».

«Izzódom, Aestuo, Ferbeo, Fervesco, Desudo, as».

«Kábalkodni, Stullescere, Ineptire».

«Kacz, Manus parvula. Bódog az kinec kezében Kácza: Prov. Felix qui quæ vult, habet» stb.

A közölt példák, a melyeknek számát könnyű szaporítani,

*) Születési napjára vonatkozólag l. Dézsi, Molnár Albert 11. lap.

bizonyítják, hogy MOLNÁR gondosan javította, tökéletesítette a szótárát. Az anyagot természetesen most is az időközben olvasott magyar, illetve latin-görög könyvekből vette, a mint azt a második kiadás alkalmával is tette. E kiadás a magyar szavak helyesírása tekintetében is gondosabb, a mennyiben a magyar szavak magánhangzóinak időmértéke több esetben van megjelölve, mint az előző kiadásokban.

d) MOLNÁR 1633-ban halt meg; szótára azonban halála után is megjelent. Mint említettem, SÁNDOR ISTVÁN szerint (vö. Sokféle VIII. 45) MOLNÁR szótára a szerző halála után még négyszer, mégpedig 1645-ben Frankfurtban, 1700-ban, 1708-ban, 1740-ban Nürnbergben jelent meg. Nekünk azonban csak két kiadásról van tudomásunk, az egyik az 1644—45-iki frankfurti, a másik az 1708-iki nürnbergi.

A frankfurti kiadásról a következőket kell tudnunk: A kiadásnak latin-görög-magyar része 1645-ben, a magyar-latin pedig 1644-ben jelent meg. Az első rész címe: «Lexicon Latino-Græco-Ungaricum. Jam recens quartâ curâ recognitum... Item Dictionarium Ungarico-Latinum... Francofurti ad Mænum... MDCXLV», a másodiké pedig ez: «Dictionarium Vngarico-Latinum... Nunc tertium locupletatum... Francofurti ad Mænum... MDCXLIV.» A műben nincsen ajánlás, sem olyan bejegyzés, a melyből megtudhatnók, ki rendezte a kiadást sajtó alá. A kiadásnak csupán bibliografiai értéke van, s pontos összevetés alapján kimondhatjuk, hogy az 1621. évi kiadásnak a lenyomata annyira, hogy még a sajtóhibák is ugyanazok. Az 1621. évi kiadás magy.-lat. részében pl. 365. lapszámra 378, 379, 368. következik, s ugyanez a hiba van az 1644. évi kiadásban is.

Nevezetesebb a nürnbergi kiadás, a mely 1708-ban BEER KRISTÓF (életrajzi adatait lásd JÖCHER könyvében) gondozásában jelent meg. A kiadás címe a következő:

α) «Dictionarium Quadrilingve Latino-Ungarico-Græco-Germanicum. Innumeris Vocibus, Phrasibus, Formulisque loquendi, et Proverbiis, cum quantitate Syllabarum, Indiceque Græco et Germanico hac in quartâ Editione locupletatum... ab Autoribus Alberto Molnar, Szenciensi et Johanne Christophoro Beer Norib. Noribergæ.... MDCCVIII»; — β) «Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum... nunc quartâ vice locupletatum... pars II. Noribergæ MDCCVIII».

Az első rész tartalma: *Judicium de Lexicis*, a szótári rész és a számnevek; a másodiké: *Judicium de Lexicis*, tulajdonképpeni szótár, jogi kifejezések szótára, görög és német indexek, a világ hét csodája.

A kiadásról a következőket kell megjegyeznünk: α) Mind a lat., mind pedig a magy. rész címlapján az van, hogy ez a negyedik kiadás, holott a negyedik az 1644—45. évi frankfurti.

β) Mind a két rész bővítve van a német nyelvvel, a minek pædagogiai és műveltségtörténeti értéke van (l. erről részletesen PÁRIZ PÁPAI szótárának tárgyalásánál).

γ) A magyar-latin rész egyszerű lenyomata az 1621-iki kiadásnak, azzal a különbséggel, hogy az 1708-iki kiadásba be van iktatva a német értelmezés is.

δ) A latin-görög-magyar részbe szintén be van iktatva a német rész, csak hogy itt a latin rész is bővítve van. Sok olyan latin szó van e kiadásba beiktatva, a mely MOLNÁR előző kiadásában nem fordul elő. A latin-görög-magyar-német rész tehát bővített kiadás. A latin betoldások azonban kétfélék; vagy olyanok e latin szavak, hogy van mellettük magyar értelmezés is, vagy pedig olyanok, hogy a latin szó csak görögül és németül van értelmezve. Ime egynéhány példa:

a) Új cikkek az 1708. kiadásban, a melyek magyarul is vannak értelmezve:

«*Ab aliquo stare, ab alicujus partibus esse, μετά τινος είναι.* Egynek pártját fogván. Einem bey stehen, oder, einem zulegen».

«*Ab æterno, πρὸ χρόνων αἰωνίων.* Örökén. Von Ewigkeit.»

«*Abali, Populi Indiæ.* Indiai Népek. Indianische Völker».

b) Új cikkek az 1708. kiadásban, a melyek magyarul nincsenek értelmezve:

«*Abalienor ἀπαλοτριούμαι.* Ich werde abwendig gemacht».

«*Babylonius, βαβυλώνιος, m.* Ein Babylonier. Meton. Stern Gucker, Nativität-Steller».

«*Nādir, der tiefste Himmels Punct.*»

«*Nāpellus, i, m.* Eisenhütlein ein Kraut».

Ha mármost gondosan figyelembe vesszük, hogy a latin részben az ujonnan beiktatott szavaknak mily nagy száma van magyarul is értelmezve, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy magyarul is értelmezett új cikkeket csak az *a* hangon kezdődő

latin szavak közt fogunk találni, ellenben *b* s a többi hangon kezdődő szavak közt egyetlen egy sincs magyarul értelmezve.*) Mindebből világos, hogy a latin részben levő ujonnan betoldott latin szavakat a kiadó magyar értelmezésekkel is el akarta látni, azonban az azzal megbizott magyar embert, kinek nevét nem tudjuk, ügybuzgalma csakhamar elhagyta. Ennek tulajdonítható az is, hogy a kiadásban a magyar szavak helyesírása ugyanaz, mint az 1621-iki kiadásban. Ez a helyesírás pedig 1708-ban elavult helyesírás volt. E kiadásnak is tehát magyar nyelvészeti szempontból semmi értéke sincs; ha t. olvasóim nyelvészeti czélből akarják használni MOLNÁR szótárát, akkor az első három kiadást használják. Ezek közt legteljesebb az 1621. évi.

S minthogy most már végig tárgyaltuk MOLNÁR Dictionariumának valamennyi kiadását, fejtegetéseinket a következőkben foglaljuk össze:

a) MOLNÁR ALBERT a németországi humanista pädagogiai elvek hatása alatt készített egy iskolai latin-magyar és magyar-latin szótárt, a melyvel a hazai iskoláztatásnak akart szolgálatot tenni. Abból, hogy a szótárban a görög nyelv, a magyar közmondások, CICERO állandó jelzői, a melyek a stílust emelik, a latin szavak magánhangzóinak időtartama költőkből vett példákön bemutatva, továbbá magyar-latin rész foglalnak helyet, következtethetünk arra a tantervre, a melyet e szótár hivatva volt szolgálni.

β) MOLNÁR a maga szótárát DASYPODIUS nyomán készítette, a kinek művét azonban Dictionariuma 3. kiadásában túlszárnyalta. DASYPODIUS művében a német iskolákban olvasott latin auctorok szókészlete volt tárgyalva, bő mythologiai, földrajzi magyarázatokkal. Volt a műben a német jogi műnyelv szótárkájája s könnyen hordozható nyolczadrétű alakja volt. DASYPODIUS a német szókészlet összegyűjtésénél nem elégedett meg a saját nyelvi tudásával, hanem felhasználta régi német könyveket, szótárakat.***) S mindezek hatással voltak MOLNÁRRA. Ő is össze-

*) Ez érdekes jelenségre SZILY KÁLMÁN, akad. főkönyvtárnok úr figyelmeztetett.

***) Vö. Strassburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen. Strassburg 1901. 35. l.

szerkesztette művét, s e tekintetben a latin szókészletre DASYPODIUSON kívül kora legjelesebb műveiből merített (pl. STEPHANUS-ból). A magyar szókészlet összegyűjtésénél ő sem elégedett meg a maga nyelvi tudásával, hanem szorgalmasan gyűjtötte az anyagot. Főforrásai CALEPINUS Dictionariumának magyar része, SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája és BARONYAI DECSI JÁNOS közmondás-gyűjteménye voltak.

γ) MOLNÁR a maga Dictionariumát folytonosan tökéletesítette. Életében háromszor: 1604-ben, 1611-ben, 1621-ben jelent meg műve, halála után pedig kétszer: 1644—45-ben, 1708-ban. E kiadások közül nyelvészeti czélokra a harmadik, 1621-ben megjelent kiadást kell használni. A használat alkalmával az adatok értékének helyes megállapítása szempontjából szükséges figyelembe venni azt a két szótári művet is, a melyet MOLNÁR feldolgozott: t. i. CALEPINUST és SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája 1597. évi kiadását.

MELICH JÁNOS.

Külföldi irodalom.

АШБОТЬ ОСКАРЪ. Рефлексъ словъ вида трѣтъ—трѣтъ и тлѣтъ—тлѣтъ въ Мадярскихъ заимствованіяхъ изъ славянскаго языка. Санктпетербургъ.

FELLMAN JACOB. Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. I.—IV. Helsingfors.

Kokoelma Suomen kansan sananlaskuja. Helsingfors. (Finn Irodalmi Társaság.)

Le Monde Oriental. 1. füzet. (Tart. egyebek közt: WIKLUND K. B. Finnisch-ugrisch und indogermanisch.) Uppsala.